

Csoóri Sándor

A MAGYAR APOKALIPSZIS

Töprengések a második magyar hadsereg doni összeomlásáról készülő
dokumentumfilm anyag gyűjtése közben.

Különlenyomat

A TISZATÁJ szegedi folyóirat 1980. októberi számából.

New York 1980.
Másolat Veszprém 1999.

A MAGYAR APOKALIPSZIS

1941. június huszonkettedike vasárnapra esett.

A történelmi naptárból sokan emlékezetükbe véshették ezt a villámcsapásos dátumot. Én nem abból rögzítettem.

Ezen a napon is, mint minden tavaszi, nyári, kora őszi vasárnapon moziban voltam. Bandákba verődve jártunk föl gyalog a szomszédos Gánt bányatelepére filmet nézni. Ez volt a mi hétvégi kalandunk rendszeresen. Öt kilométer oda, öt vissza, ha csak mozi után nem csavarogtunk még egy kicsit a zámolyi szőlőhegyen vagy a bauxitbánya vöröslő meddőhányói között.

E szóban forgó vasárnapon elmentünk még az erdőbe kóborogni. Talán éppen a film tüzelő hatására. A történetből már semmire se emlékszem, de arra igen, hogy indián lovasok vágatás közben kapkodják el a fák mélyre lehajló ágait s a lendülettől fölröpülnek a lombok közé, elrejtőznek s üldözőiket a sűrűből nyilazzák le. A vágatás, a repülés átélése mámorító volt. A győzelemé is. A tíz-tizenkét éves mellkas úgy szívta be a film után a nyár forró levegőjét, mint a bódító cigaretta füstjét. Menni kellett. Képzelnünk kellett. Csatangolni a bokrok, az árnyékok zöld útvesztőjében. Majd hazamegyünk, ha alkonyodik, zakatolt bennünk a titkos dac.

Es valóban alkonyodott már, mire hazaértem. Anyám épp vizet húzott, amikor beléptem a kisajtón. Sírásba forduló pirongatás szakadt ki belőle.

- Csakhogy megjöttél! Már nem tudtam, hova legyek. Eltördelem a lábaidat, ha máskor ilyen sokáig elkalélsz! Te azt se tudod, hogy kitört a háború. Apádat utánad küldtem, de már elnyargaltatok a pokolba. Mert csak az a rohadt mozi érdekel! Az, hogy én megbolondulok, nem. És ha bombáznának! És ha menekülnünk kéne! Te a barátaidal viháncolnál, én meg téphetném a hajamat. El is vihetnének tőlem a világ végére, anélkül, hogy tudnék rólad.

Szokatlan volt a hang. A víz visszacsurgott a vödörből a kútba, mintha belém zuhogott volna vissza. Bűntudatot éreztem. Kitört a háború? Hol? Mikor? S ki robbantotta ki? A németek? Rögtön a tavalyelőtti filmhíradó képeit láttam magam előtt: Danzig és Varsó elfoglalását. Ágyúfüstöt, dübörgést, tankokat. Anyám még sose volt moziba, azt se tudja, milyen egy bombatámadás, mégis retteg? Persze, mert örökké fél és félt. Semmi oka rá: Zámolyon úgyse lesz háború soha.

Másnapra elfelejtettem a pirongatást, el a háborút. Sütött a nap és jó volt élni. Jó volt elrekeszteni az Öreg utcai folyót titokban és halászni kézzel a sekély vízben. A felnőttek hangosabbak lettek néhány napig, tárgyalták a háború esélyeit. Emlékszem, Kassa bombázását nagybátyám kifakadása véste belém: ő ugyanis részt vett a Felvidék visszacsatolásában s látta Kassán Horthyt is, a székesegyházat, ahol II. Rákóczi Ferenc hamvai nyugosznak s a város bombázását szinte személyes kihívásnak tekintette. Visszavágást követelő gaztettnek.

A háborúba Magyarország is belépett. Az idegeken végigborzongott valamiféle idegen érzés: a nagyszerűség, az igazság és a félelem kevert érzése, de hamarosan aratni kellett, takarodni, csépelni, szőlőt kapálni, s ahogy múltak a hetek, lassan elpárolgott mindenkiből a kábulat. Az eszünkbe néha belevillant a tény s egy-egy hír s egy-egy dörgedelmes szavalt fölidézte a háborút, de meghagyta a fölfoghatatlanság állapotában. Mozgósítani nem mozgósítottak, SAS behívóval is csak öt-hat fiatalembert vittek ki a frontra, ami még nem forgatta föl túlságosan a porban megülő falu nyugalalmát. Romok, hősi halál, golyózápor, arcvonal, tábori pap, nagy orosz síkságok annyit jelentettek csak nekem - időközben diákká cseperedő - süvölvénynek, mint amennyit Kambodzsa, Thaiföld egy mai kamasznak. Vagy még annyit se. A roppant messzeségek csak reszkettették ezeket a fogalmakat, mint délibáb a boldogtalan tanyákat, kútágásokat.

De a bombázások és az utolsó nyáron megsűrűsödő légicsaták végül is közelhozták a háborút. A kazal tetejéről néztük a liberátorok ezüstlését az égen, a Mustángok és a Messerschmidtek öldöklő harcát. A bikaviadal nem nyújthat akkora izgalmat, mint a fejünk fölött pörgő, forgó, félredülő, bukfencező repülő marakodása. Ugráltunk: lödd le az amikat! Darabold föl! És kigyulladnak és füstölnek és böcöléznek lefelé a gépek a Vértes fölött. Van olyan nap, hogy két-három vadászgépet vagy bombázót lőnek le a "mieink". De mivel a hadiszerecske nagyon forgandó, megesik, hogy a

Csákvár és a Zámoly közti ideiglenes repülőtéren húsz magyar és német gépet gyűjtanak föl robbanó golyókkal az amerikai vadászpilóták. Sőt egy nyári délutánon csak az isten menti meg Zámolyt a háborús kóstelőtől. Két Mustang harapófogóba szorít egy német bombázót. Légiharc a falu fölött százötven-kétszáz méteres magasságban. Hogy egerutat nyerhessen a nehéz gép, ledobálja bombáit a faluvégre. De megszökni már így sem tud. Lelövik. Zuhanása hangjára mindig emlékezni fogok: mintha ezer pajta rogyott volna össze egyetlen reccsenéssel. Még ég a gép, amikor ott hasalunk a vályogvető gödrök közt, százötven lépésnyire tőle. Tudjuk, hogy ott égnék benne az emberek is.

Félóra múlva már német tisztek és közkatonák jelennek meg a roncs körül. Vállig erő gumikesztyűkkel és óriás csipeszekkel szedik össze a szétszakadozott és megégett halottak testrészeit.

A szívem a torkomban lüktet: ez már az én háborúm! Még akkor is, ha csak tanú vagyok. Nemsokára Fehérvár bombázása hozza még közelebb hozzánk a riadalmat. Remeg a föld, az ég csupa láng, csupa tűz s ez már annyira a szomszédban történik, hogy a fiatal zámolyi lovasgazdák befognak s véresre hajszojják lovaikat, mert azt érzik, segíteniük kell a tönkrevertett fehérváriaknak.

Az Apokalipszis lovai tehát még ostorcsattogtatásra futnak az ismerős országúton, de mire eljön a tél, a negyvenégyes tél, már fölemelkednek a levegőbe. Nyerítenek és ott vágtnak a fejünk fölött.

Anyám ijedelme három év alatt beérett. Az elvont háború megtestesült: halálos ütései lettek s félelmetes moraja. Toporgok tizennégy évesen a megfagyott sár tetején s hallom, hogy órák óta rázkódik délről a föld. Valahol tankok gyülekeznek. Tankok Fehérvár alatt. Már a fülemben van a háború, már a bőröm alatt, de az agyam egy kis rekeszében még mindig ott kuporog a metafizikai remény: hátha Zámolyon gyorsan átviharzik.

A hiedelem - minden zámolyi hiedelem - sajnos balul ütött ki. Ahelyett, hogy átsietett volna fölöttünk, megállt és utolsó mérgét épp ott kezdte kiadni: Fehérvár felől közeledett. Napokon át akna- és tüzérségi tűz volt a belépője. Az ideiglenes földbunkert, amelyet a kerítés szélárnyékában ástunk, ott kellett hagynunk. És otthagytuk keresztapám ház alatti pincéjét is, amikor úgy szakadt be reccsenve, mint marokkal összeroppantott kacsatojás. Az ajtaját letépte a légnyomás, földobta a kazaltetőre; a közeli kőkereszt Krisztus-fejét pedig úgy gurgatta le a lépcsőkön, mint azonosíthatatlan istenfeket. Tehát már babonából is futnunk kellett az óvóhelyről. Futnunk, de hova? A szőlőhegyre? A szőlőhegy talán kimarad a harcokból s ott vastos kőpincék is akadnak búvóhelyül. Csakhogy akkor már minden lépéssel a háborúhoz érhattünk közelebb. Kertek, árkok, udvarok, házoldalak: egy elképzelt egerút állomásai ebben a futásban. Apám fut elől, utána én, mögöttem anyám, s leghátul a nővérem. Húsz-huszonöt méterenkint földre vetjük magunkat, mert a németek kezén lévő falut aknákkal sorozzák a szovjetek szakadatlanul.

Fönt, nagy magasságban, egy orosz repülő bűg félelmetesen. Akkora csak, mint a konyhakés, nyilván a német tüzérség állásairól tájékoztatja az övéit. Cseh Simonék udvarán szeretnénk kijutni a faluból. Már a kazlak között futunk, amikor hat méterre tőlünk egy német tank, a tornyára szerelt nehézfegyverrel löni kezdi a repülőt. Fél perc se telik el, a repülő bemérhette a tankot, mert kíméletlenül zuhog körénk az akna. Föld és kerítésszilánk röpül. A répaverem szalmacafata. Valami eldobott zsákdarab. Anyánk fölsikolt: a nővérem eltűnt mögüle. Vagy találat érte, vagy a légnyomástól szétvágódó szénakazal hajzata temette be. Tíz karral hányjuk le fölüle a szénát. Szerencsére semmi baja. A hátára tapadó batyu megvédte a szilánkoktól; két helyen kihalították ugyan a lepedőt, de továbbbröppentek.

A mi kis külön háborúnkra oda se bagóznak a németek Igaz, arra se, hogy őket is gyűrűbe fogták a lövedékek. A nehézfegyver kezelője nekivadulva lövi a gépet, a másik két tankos, rá se hederítve semmire, egy sivalkodó süldővel viaskodik. Épp akkor nézek oda, amikor a fejjel lefele lógatott eleven süldő hasát szuronnyal hasítják föl, ehelyett, hogy előbb tisztességgel megölnék.

Az én háborúm kezdetét negyven év óta is lidércesebben őrzi ez a kép, mint a körénk lecsapott aknák robbanásai.

*

Annak, hogy most, ezerkilencszáznólván májusában, háborús emlékek támadnak föl bennem, könnyen megfejtető oka van. Sára Sándor dokumentumfilmét készül forgatni a második magyar hadsereg doni összeomlásáról s én segíték neki, amiben csak tudok. Hetek óta olyan könyveket olvasok: kiadott vagy kiadatlan naplókat, amelyekben szakadatlanul zuhog a gránát, égnék

a faházak, a rozstáblák, a fölrobbantott vonatok, röpül a lécs és szétszakadó emberi testek röpülnek föl a levegőbe. Külön a fej, a törzs, a kar, külön a lábfejek, amelyek néha sértetlenül hullnak vissza a hóba, mintha valakinek még szükségük lehetne rájuk.

S nemcsak olvasok, de túlélőket is faggatok: mondjanak el mindent hitelesen és aprólékosan, hogy politikusok és hadtörténészek leírásai után élményszerűen is összeálljon a doni katasztrófa képe. Egyáltalán föl villanjon valamilyen tanúskodó látomás arról: mi volt s hogyan is zajlott le a magyarok második, gyászos háborúja.

Most éppen egy hajdani szakaszvezetőt keresünk a ceglédi tanyavilágban. Egyik bajtársa beszélt róla megbecsüléssel. "Ha ő nincs, most én se vagyok. A legvadabb pánikban se veszítette el a fejét, egy vasúti töltésnél fedezte visszavonulásunkat. Haslövést kapott eközben, úgy, hogy két barátja katonaköpenyre fektetve húzta a havon - halottak s fagyott lódögök között." Megtudtam róla, hogy kilencszáznegyvenháromban huszonöt éves volt, tehát most hatvankettő. Világéletében tanyán lakott állatok, vadmadarak, férgek, esők, jégverések szomszédságában. Azok közé tartozik, akik bárányt ölnek és kutat ásnak, fölfújódott üszőt lékelnek meg ha kell, egyszóval kitűnő megfigyelői is annak, ami velük vagy körülöttük történik. Jófajta izgalommal készülök a beszélgetésre, holott azt se tudjuk, hol lakik pontosan, előbb még meg kell tudakolnunk.

Egy útközeli tanyába hajtunk be az autónkkal érdeklődni. Kutyák ugatnak meg láncra kötve. Hátrébb két tehén és egy zömök bikaborjú legelészget. A szitáló, permetező esőtől csupa lucsok a szőrük. Az autózajra fölkapják idegesen a fejüket, bámulnak felénk hosszan, aztán újra legelni kezdenek.

- Jó napot - köszönünk hangosan a tanyaudvaron. - Van itthon valaki?

- Jó napot - lép ki a pitvarajtón egy csúcsozott kalapú férfi, borostásan, eléggé elviselt göncben. Mögötte a felesége, mezítláb. A goromba májusban először látok mezítlábas embert. Az öröklött szegénység, a máig ható jobbágyi múlt ott lappang mindkettőjük félszegségében.

Deres Varga tanyáját keressük - nyújtok kezet a férfinak - jófelé járunk-e?

- Erősen jófelé - mondja a férfi s már fordul is nyugatnak s magyarázza az odajutás módját.

Mögöttem két fiatal szakállas fiú is tiblából: orkánkabátos, marcona arcok. Vérébeli filmesek. Másutt nem, de itt a zajtalan tanyavilágban eléggé talányos lehet a fölbukkanásunk: ugyan mi dolgunk lehet nekünk a környéken? Mérnökök lehetünk? Csatornatervezők? Állami gazdasági szakemberek, netán titkosrendőrök? Látom a férfi szemében a furdaló kíváncsiságot: szeretné tudni, jó, vagy rossz dologban sántikálunk-e?

Hogy ne terheljem meg napjukat, se az éjszakájukat, elmondom a házaspárnak: filmet forgatunk a doni katasztrófáról s olyan embereket keresgélünk Cegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza körletében, akik átérték a szörnyű napokat, a visszavonulás irgalmatlan megpróbáltatásait. S egyúttal megkérdem a férfitól: nincs-e a környéken ilyen ismerőse? Összeráncolja homlokát, mint aki emlékezetében kutat, nézi a földet, aztán sajnálkozva ingatni kezdi a fejét.

- Nem... nem ismerek senkit... Deres Varga csakugyan ott volt a Donnál... de másról nem tudok.

- Miért hazudsz Gyula? - szól rá erélyesen a felesége. - Hogy az ördögben nem tudsz, amikor te is ott voltál?

A megszégyenített férfi lángvörös lesz.

- Ott voltam, persze, hogy ott voltam! Hiányzik minden lábujjam, a könyököm meg olyan, mint a nyeklő bicsak, ni! Ezzel dicsekedjek? Ha nincs egy kövé fagyott kenyér akkor a hátizsákomban, én se vagyok itt. Az fogta föl a gránátot, de a szilánk azért ezzel a könyökforgómmal egy életre elbánt. Mi van ezen bevallani való? Még hogy bajom legyen belőle! Na, jó, idehallgassanak! Ha már a feleségem rámpirított, legyenek tisztában velem. Én azt se tudom, maguk kicsodák-micsodák, de nem is érdekel. Itt ez a nagy ég fölöttünk, amit elmondok elnyeli, a többi meg nem az én dolgom. Na, szóval: negyvenöt után annyi bajom lett nekem kéretlenül is abból a kurvaistenes Don-kanyarból, hogy alig hevertem ki. Föld kellett volna nekem is a földosztáskor, mint más szegényember fiának. Bár csak három-négy holdacska. Föliratkoztam. S kaptam is, majdnem kimondtam, micsodát! Föld, nekem, aki a szovjet nép ellen, a mi fölszabadítónk ellen harcolt? Hát hogyan képzelem én ezt? Örüljek, hogy nem csuknak börtönbe. Köpni se, nyelni se tudtam. Úgy olvasták fejemre a háborút, mintha önként, a magam jószántából mentem volna. Vittek, uraim, mint a lakodalmi tyúkot levágni. Próbáltam volna megszökni, félrehúzódni, elbújni? Hová? A keresztanyám valagába? Elfognak és agyonlőnek. A jobb módúakkal az a világ is barátságosabb volt. Közülük kevesebbet vittek el: menjenek a

nincstelenek, akik úgyis csak nyűgként lógnak a kormányzat nyakában. Értük nem olyan nagy kár. Élhetetlenek, se búzát, se állatot nem adhatnak az államnak a háborúhoz. Egyszóval: negyvenkettőben is rajtam csattant az ostor, meg negyvenöt után is... Úgy higgyék el, ahogy mondom: Kecskeméten bevagoníroztak bennünket, vittek Lengyelországon át Gomelig. Ott kiraktak bennünket s irány előre, több száz kilométer. Napi harminc-negyven borjúval a hátán. Azt se tudta az ember: a térképen van-e még. És egyszer csak az első vonalban találta magát. Kíváncsi volnék, ha most Vietnámba vagy Kínába vinnék a magyar fiúkat, mit cselekednének? Mennének ők is, mint a juhnyáj, amelyiket hajtanak.

Érezhetően fölparázsluk a férfi. Elfojtott indulatai tiborci mondatokat lobbantanának lángra. Tapintatosan közbevágok.

- Nem mondaná ezt filmre, amit most elmondott?

- Minek mondanám?

- Hogy megmaradjon figyelmeztetésnek.

- Megmaradjon? Nem elvtárs! Ne maradjon meg. Ami iszonyatot végigélt ott az orosz fronton az ember, legjobban, ha vele együtt a föld alá kerül. Oda is való, úgy higgye el.

Hasztalan lenne tovább szívóskodnom: ha nem, hát nem.

Kezet szorítunk s elbúcsúznak.

A szám íze ismét megkeseredik. Ha csak ő zárkózott volna el egyedül, megérteném és talán magyarázni is tudnám zárt életformájával. A gyeptűi lét a peremre sodródó élet bizalmatlansággal terheli meg az embert. De, sajnos, nem ő az első. Voltak, akik szabályosan becsaptak bennünket. Megígérték, hogy ekkor és ekkor itt és itt lesznek s nem jöttek el. És voltak olyanok is, akik határozott ígéretükre aludtak egyet s másnap kereken kijelentették: nem óhajtanak behegedt sebeket fölszagatni, legfőképpen pedig saját maguknak nem akarnak bajt. Mert ki tudja, ki mit hámoz ki azokból az emlékekből, amiket elmondának. Lehet, hogy a legtárgyilagosabb szavaikból is a bűnösségüket facsarnák ki. Akadt olyan félegyházi asszony, aki a jelenlétemben állt ki az ura elé:

- Történt ami történt a Donnál, nem a te dolgod elmesélni. Meséljen az, aki tábornok volt, vagy aki nagyon szeret mesélni. Te vagy a tanúm, akárhányszor fölemlegettétek a háborút bátyáddal, Lászlóval, nekem már az első szavaktól beleállt a fájdalom a fejembe. Ha lőnek, vagy ha bombáznak a tévében, én átmegegyek a másik szobába. A filmes elvtársak hajtsanak föl maguknak más Mikulást!

Hogy olyan könyvek jelentek meg erről a témáról, mint Nemeskürty Requiem egy hadseregért című, purgatóriumos műve, jó, ha száz közül egy-két érintett tudja. Az értelmiségiek meg a volt tisztak, tiszthelyettesek, persze tudják, de az "istenadta nép" továbbra is tájékozatlan. Negyven év óta cipeli magában a félelmet, a szégyent, a büntudatot, anélkül, hogy akár Magyarország második világháborús szerepét, akár az összeomlás okait ismerné. Van-e lehangelőbb paradoxon annál, mint amikor az áldozat falaz legszívósabban, holott vádló vagy tanú lehetne mindnyájunk okulására?

*

Az első világháború a húszas és harmincas évekre túlságosan is megszépült. Fölhólyagzott katonaképek sárgultak a szobák falán, mintha egy remekbe sikerült nyár lett volna igazi közege a fronton eltöltött időnek. Nyár, amely maga is megikrásodik, mint a méz. A disznótorokban és a lakodalmakban éjfél után, szinte megadott jelre, szuronyrohamra indultak az emlékek. S mindig akadtak hősök és fölemlegetni való halottak. A szabadságharc óta a tizennégyes háború volt az első nagy tömegélmény, amely az emberiség sorskérdéseire kapcsolta oda a legelmaradottabb zsellért is. A libavirágot szakító legényeknek a háború képzeletet robbantó prizmjája mutatta meg először: milyen világok vannak még a zámolyi, a verebi, az ozorai, a kunmadarasi világon kívül. S nemcsak hogy megmutatta, de nagyarányúan föl is kínálta az ismeretlen sorsot és világokat. A szerencsétlen bakák nekikeseredve énekelték az egyik legfájdalmasabb nótát:

Kimegyek a doberdói harctérre,

Föltekintek a csillagos nagy égre.

Csillagos ég, merre van a magyar hazám,

merre sirat engem az édesanyám.

*Édesanyám, hol fogok én meghalni.
Hol fog az én piros vérem elfolyni?
Olaszország közepében lesz a sírom,
édesanyám, arra kérem, ne sírjon.*

Ezt énekelték, de a túlélők mégis úgy emlegették az első háborút, mint életük nagy kalandját. Doberdó, Piave és Isonzo a kaland egy-egy jelképes állomása. Przemysl szintén. Aztán a kozák lovasok vágtaja egy fölgyújtott hídon. Csupa nagyarányú és mozgalmas filmjelenet, jóval a látványos filmek forgatása előtt. Sőt, hogy változatosabb és valószínűbb legyen a kép: ugyanarról a lengyel tanyáról lopják a tyúkot a muszkák és a magyarok is. Talán még kacsintanak is egymásnak a bujkáló hold fényénél. Hát nem elmesélni való történetek ezek? Mondták is őket vég nélkül, mintha egy Homéroszt utánzó, nagy epika kanyargott volna szájról szájra.

A második világháború történeteit azonban lelakatolt szájak őrizték. Fájdalmasak és tilalmasak voltak egyszerre. A szűkebb család bizonyára mindent ismert, a céltalan szenvedést, a megaláztatást, a hősködés büntetéseit; mások megítélhető cselekedeteiben a közös vétkeket, de a zárt körben keringő történetek lassan elhaltak, leszivárogtak a föld alá.

Ismerni a történeteket: csak részleges valóságismeret. Háttérük s lényegük megfejtése nélkül veszedelmesek is lehetnek: elszórakoztatják az embert vagy káprázatuk körébe csalják. Ezért csapás az anekdotizmus olyan országokban, amelyeknek nincs erőteljes szellemi életük. A gyötrelmes és megrázó fölismerések helyett a gyorsan kialakuló ámulat fényesíti meg itt a szemeket. Az anekdotizmus, első észlelésünkre, alkat és stílus összetalálkozása. Valamilyen valóságot színező készség kifejlődése. Komolyabb elemzés után azonban már a jellem csapdájának is nevezhetnénk. Az anekdotázó ugyanis megelégszik a részletekkel. A kerek, csattanós, az egészet képviselő részletekkel. Győzni, veszíteni, általánosítani a töredékek alapján akar. Vagy nem is akar, csak sziporkázik, hogy ne kelljen elemeznie. A részletekben lappangó igazságot kedéllyel szentesíti. Neki csak az érvényes, ami érdekes, csalfinta, betyáros, meghökkentő, kerek. Valójában sose szenved; ellenkezőleg mindig fölszabadult, boldog és sikeres. Úgy viselkedik, mint aki tökéletesen átlát a szitán - éppen csak azt nem fogja föl, hogy a szitától nem látja, amit látnia kéne. Az anekdota: elkorcsosult mítosz. A hatalmas ősgyíkok nyomán futkosó gyíkocska.

Mert végül is mire jutottunk a torlódó, végesincs első világháborús történetekkel? Olcsó szellemességgel szólva: a második világháborúhoz. A katonatörténeteket hallgattuk a magyarság megrendítő alaptörténetei helyett. Az elbeszélésekben az olaszokkal, a bosnyákokkal, a kutyaszerbekkel s az óriás termetű muszkákkal szembesültünk, amikor magunkkal kellett volna.

Veres Péter egy életen át ámulva, szenvedve és haraggal emlegette égbekiáltó ostobaságunkat. A letiport szabadságharc után mi örökre megfogadtuk - magyarázhatta -, hogy az osztrákoknak még közelébe se kerülünk. Számunkra végképp meghaltak, nem léteznek. De alig múlik el tizennyolc év, máris az oldalukon találjuk magunkat. És nemcsak hogy ott találjuk, de a szabadságharc szentjeit, az aradi tizenháromat fölakasztó Ferencz József olyan zajtalanul és simán lényegül át tudatunkban, hogy a negyvennyolcas honvédek fiai kilúgozott lélekkel énekelték róla a dalt, torkukszaktából.

*Ferenc József katonája vagyok
legszebb katonája...*

Ilyen háromszázhatvan fokos nyaktekerést csak egy tudat nélküli néppel lehet elkövetni! A hóhérkirály a nép száján megistenül. Jóságos lesz és engesztelő; a magyarok letiprója a magyarok boldogító vezetője.

Az ember sehogy se tudja megérteni a kiegyezők rövidlátását. Nem a kiegyezést kérdőjelezi meg, mert arról még bizonyítani is lehet, hogy kétoldali történelmi kényszer volt. Legalább annyira érdeke volt az osztrákoknak, mint Deákéknak! Hisz alku csak olyanok kötnek, akik egyaránt rászorulnak az alkura. Az, persze, más kérdés, hogy az egyik fél inkább taktikai okokból s a másik pedig tehetetlenségi helyzetéből adódóan szokott rákényszerülni történelmi egyezkedésekre. Csakhogy ami ma közös érdeknek látszik, holnapra fölbillen. S az, aki csak egy kicsivel is erősebb, a maga javára moccanja a mérleget.

Azt jelenti ez, hogy a kiegyezőnek, a tényérbecsapás másnapján - ha titokban, ha fojtogató fegyelemmel is - de mindenkor meg kell teremteni a kiegyezés kritikáját. A könnyű beletörődés

ellenszerével, azaz: politikai józanságból.

Magyarországon, sajnos, nem ez történt. A valóságos helyzetre ébresztő kritika elapad s átadja medrét a millenniumi idők bódulatának. Magyarország suhantató szélben halad előre - rossz iránytűvel. Az, ami harminc-negyven év alatt elmarad, Adyban sűrűsödik össze s robban föl, megrázva az akkori politikai, történelmi nemzet minden eresztékét. Valójában, ha meggondoljuk: a kiegyezés legnyilvánvalóbb ellenpontja Ady. Hatvanhét időben elmulasztott kritikája ő!

De ha elmulasztott, nem elkésett-e egyidejűleg?

A kérdés eretnek, mert Adyt eddig korszakot előző lángésznek mondtuk, s hittük igaz meggyőződéssel. De ha az első világháború végzetes szikláiról tekintünk szét, akaratlanul fölmerülhet bennünk a sejtés: Ady tisztánlátása azért is lehet olyan lenyűgöző, mert ő már az elhatalmasodott bajokat látta. A jóvátehetetlen múltat és a jóvátehetetlen jövőt.

Itt van előttem a kötete. Föllapozom benne a Nótázó, vén bakákat. Ezek a bakák - ha tetszik ha nem - Ferencz József katonáiként nótáznak s mennek meghalni a frontra. Fogalmuk sincs: hova mennek s kiért, miért kell meghalniuk. Mi más ez, mint e helyrehozhatatlan múlt? Mi más ez, mint a magatudatlan s kiszolgáltatott nép sodródása, amelyet nem tud föltartóztatni semmilyen okosság, erő? Mert a figyelmeztető hang nem jut el hozzája idejekorán!

Milyen jelképes, hogy könyvében, a Halottak élén-ben, Ady egymás mellé teszi a Nótázó vén bakák és az Ember az embertelenségben című versét. Mintha a magyarság kettős létállapotát fejeznék ki ezzel is beszédesen: történelmi skizofréniánkat. Az áthidalhatatlan távolságot a sorsa szerint csapódó, öntudatlan nép s a sorsát kifejező gondolkodó között. A bibliai mondást kissé átköltve: nem tudja az éneklő száj, min gyötrődik az agy.

Az első világháborús katonákat hallgatva, Ady szinte jelenetszerűen érzékeltetni akarja saját zavarát és helyzetét: ember az embertelenségben, magyar az üzött magyarságban.

A monarchia összeomlása, az őszirózsás forradalom, a proletárdiktatúra, az ellenforradalom - mindez ebben a végzetes, tudathasadásos lázálomban történt meg a magyarsággal. Villámcsapásként fénylett föl ismét, hogy a tisztátalan vagy a céljukat el nem érő kiegyezések, újabb és újabb tisztátalan cselekedeteket szülnek. Világosan fogalmazva: a kiegyezés elrontott politikája Horthyban támad föl Trianon után. A kiegyezés - ezúttal nem az osztrákokkal köttetik, hanem saját vakságunkkal. Siralmasabb a forma, siralmasabbak a körülmények. A kör azonban ismét bezárul, anélkül, hogy a körön belüli nagy tömegek tudata fikarcnyit változott volna. A változás csupán az volt, hogy Ferencz József katonáinak a fiai most Horthy katonái lettek, akik ugyanúgy torkukszakadtából énekelték a névcsere végletekig alkalmas nótát:

*Horthy Miklós katonája vagyok,
Legszebb katonája...*

A folytonosság líraian is kifejeződik. Köztudomású, hogy Horthy élete legnagyobb pillanatának tartotta azt a pillanatot, amikor Ferencz József szárnysegédje lett. Ez a melldagasztó érzés talán túlságosan magánjellegű érzés ahhoz, hogy érvelni lehessen vele a történelemben. Horthy - illetve a nevével elkeresztelt rendszer - revíziós politikájával azonban már lehet. Hasonló csavarra járt ez a politika, mint a kiegyezés. Azonosítja őket a nemzeti kompenzáció, az álnemzetieskedés lelki mozgató rugója. Az elveszített önállóság vigasztalója mindkét esetben a nekibőszült nacionalizmus volt. A dualizmus - nappali fogalmazásban jelenti csak két állam összekapcsolását, éjszakai értelmezés szerint a dualizmus csonkaságot, megosztottságot, féloldalas létezését jelent. Horthyék a maguk revíziós politikájával egy belső csonkaságot idéztek elő. Az ő féloldaliságuk ugyanúgy korlátozta a nemzet önállóságát, mintha kezdettől fogva dualizmusban éltek volna egy másik állammal.

De nézzük ezt a gondolatot kissé tárgyyszerűbben.

Az első háborúba sodródástól kezdve Magyarország hat év alatt rettenetesen kusza dolgokba bonyolódott. Hideg, meleg forradalmak, az ország földarabolása, a baloldal és jobboldal szörnyű melléfogásai a parasztság ügyében, a magántulajdon ügyében, s a nemzet sorskérdéseiben. Tisza István, Károlyi Mihály, Kun Béla - mindegyik név újabb kísérlet és újabb kudarc is egyidejűleg. A bolondító cikcakkok után Horthyék revíziós politikája üdítően s egyértelműen hatott. Megvolt benne a jogos igazságérzet indulata, az önsajnálát, a remény, a minden ellentmondást kiszűrő vezérgondolat,

amelyet már az iskolás gyerek is megért és elfogadhat. Harmincban születtem, volt alkalmam tehát megismerni sok tisztességes embert, aki saruit megoldva, meztelen lábbal és meztelen lélekkel indult követni ezt a politikát. Mintha sose hallottak volna a történelem könyörtelen ellentmondásairól Apám s minden rokonom a revízió híve volt. Erdély? Felvidék? A történelemben járatlan parasztoknak is szívet dobbantó tájak voltak. Tudni persze csak annyit tudtak róluk, hogy a trianoni döntés szakította le őket az ország testéről. Arról azonban, hogy ez az igazságtalan döntés, ez a vérlázító diktátum milyen magyar mulasztásokra és történelmi bűnökre hivatkozva születhetett meg, nem tudtak semmit. A bennünket érő igazságtalanságok olyannyira "kedveztek" igazságérzetüknek, hogy elgyöngítették látásukat. Még azt se akarták tudomásul venni, hogy például Erdélyben románok is élnek. Szórványos településeket láttak csak maguk előtt: favágó, hegyi pásztor, bocskoros románságot. Ha netán elibük rakták volna a népszámlálások másfél százados adatait, amely már a tizenharmadik század vége óta a románok javára billentette a mérleget, nem hiszik el. Már pedig hit, kételkedés, tájékozatlanság mindenkor alkalmas elemei lesznek a további félreértéseknek. Horthyék valójában nem azzal követték el történelmi vétküket, hogy meghirdették Trianon revízióját, hanem azzal, hogy hamisítások alapján hirdették meg. A nemzet legkínzóbb tragédiájából kiravaszkodták a katarzis megtisztító szigorúságát s a szerencsétlenséget kizárólag mások bűnének tulajdonították. Jogot ezzel a kizárólagossággal akartak szerezni maguknak a kormányzáshoz, a történelem kibéreléséhez.

Az ország megcsonkítása ellen hadakozó revíziós politika tehát – fájdalmas paradoxonként – a belső megcsonkítás előkészítője volt. Mert azzal, hogy Horthyék a nemzet igazságérzetét elválasztották a nemzet szociális gondjainak a megoldásától, mesterségesen osztottak ketté egy szerves gondolatot. A kettéosztás után pedig nem maradt más hátra, mint az elsőt kijátszani a második ellen. Történelmi elképzelés híján mélylélektani politika! "Nem, nem soha." "Mindent vissza!" Ehhez a mélylélektani politikához kellett a kellékek is: a fehér ló, a díszkardok, a zsinóros menték, a korszerűsített millenniumi szónoklatok.

A háború után talpraálló magyar irodalom megkísérelte ennek a nem-nem-sohás nemzeti politikának a bírálatát elvégezni, persze, nem közvetlenül, nem nyílt szembeszegüléssel. A nemzeti s népi önismeret megteremtése volt első megélezott magaslata ennek a küzdelemnek. A felszínes történelemszemlélet helyett Zrínyi, Bethlen Gábor, Rákóczi, Széchenyi, Kemény Zsigmond, Ady múlt- és magyarságszemléletének a meggyökereztetése. A protestáns kori források megtisztítása. A tizenhatodik s a tizenhetedik századi erőteljes magyarság szembefordítása az összevissza kotyvasztott újabb kori magyarsággal.

A legmarkánsabb revíziót porlasztó bírálat Németh László Duna-Európája volt: Közép-Európa népeinek összefogása mindenféle revízió ellen. Illyést faggattam egyszer, hogy miért csak ilyen áttételesen és közvetett módszerekkel igyekeztek sorvasztani Horthyék "nemzetmentő" politikáját. Azért – felelte – mert ha nyíltan támadtuk volna a sovinizmust, a történelmi tudatlanságban tartott magyarság még inkább Horthyék leegyszerűsített politikájához pártol s ránk – írókra, falukutatókra, néprajzosokra, történészekre – még azoknak a szociális igazságoknak a kimondásakor se figyel, amelyeket a vérben s idegeiben hordoz.

Bénító csapda, tagadhatatlanul. De ötven év elteltével én másféle vermetek is látok. Az a gyanúm, hogy Trianon még a legkomorabb gondolkodók számára se jelentett végleges országvesztést. Átmenetinek hitték még ők is, mint egy tudógyulladást, rossz éjszakai álmot, agyrázkódást. Átmenetinek? Sőt: metafizikainak! Úgy gondolkodtak róla, mint ahogy a halálunkról gondolkodunk: tudunk róla, de képtelenek vagyunk elhinni, hogy bekövetkezik. Mindig csak mások halála a fölforgató halál!

Az első és a második Bécsi döntést is azért fogadhatta mindenki föllélegzéssel, mert az igazság helyrezökkenését látta bennük. Hogy a döntések mögött ott komorlott már a magyarokat is magához rántó második világháború árnyéka, talán még a jobbak sem vették észre. Vagy ha észrevették is, becsukták a szemüket pihentetni: maradjanak kis ideig távol a rémképek. Volt ebben önvédelem, de belső fáradtság is. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a valamikori államalkotó magyarság látása tökéletesen elgyöngült. Kiderült ez a visszacsatolások fölötti zavartalan örömben is. A kettéosztott Erdély – ha ideiglenesen is – kielégítő megoldásnak látszott: fele a románoké, fele a magyaroké. A történelemben jártas moralista is rábólinthatott erre a méltányos ítéletre. Úgy tetszett: Horthy sikeres politikát folytat. Csakhogy Hitler "salamoni" döntése nem a jogokat s az érdekeket durván megsértő nagyhatalmi politika kiigazítása volt, hanem egy alattomos taktika dobbantódeszkája. Most ütött vissza a kiegyezéses szellem: Horthyék elfogadták Hitlertől az ajándékot, de az ajándékkal

együtt el kellett fogadniuk a hitleri örületet is. Amikor védekezni próbáltak ellene, még védtelenebbé törpültek. Alig van szánalmasabb jelenete a történelmünknek, mint az, amikor Hitler előszobájában románok és magyarok egyszerre várokoznak, az egymás elleni kijátszhatóság szégyenében.

A háborúba való belecsúszásunk halálos meredékén is ilyen pillanathuppantók vannak.

1941. június 22. Vasárnap. Fehér ingek és bárányfelhők napja. Harangoké és templomi prédikációké. Béke van Magyarország feje fölött. Talán senki se tudja még a kora reggeli órákban, hogy Keleten kitört a háború: hogy a németek – magukkal rántva a románokat – hadüzenet nélkül megtámadták a Szovjetuniót. Hitler a rajtaütésszerű támadást még két “legbensőségebb” szövetségesével: Mussolinivel s a román Antonescuval is csak az utolsó pillanatban közölte. Apró mozzanatokból arra lehet következtetni, hogy Antonescut valamivel előbb avatta be, mint a Ducet, mert őt 21-én éjszaka álmából ébresztette s úgy adta tudtára a háború kezdetét, a román katonapolitikus viszont már 22-én vonaton vágta az utat, hogy a moldvai német-román hadseregcsoport irányítását átvegye. Háborús szövegét nyilván előre megírta, mert a román rádió a háború kirobbantásának a napján felvételtől közölte. A fokról fokra kibontakozó események hüen érzékeltetik, hogy Horthy még Antonescuhoz képest is harmadrendű szereplő, mert őt csak 22-én délelőtt értesítette Hitler. A beavatás fontossági sorrendje politikai érdeket fejezett ki. Magyarország “ráért”; sokkal jobban, mint Románia, mivelhogy nekünk nem voltak petróleumforrásaink, a katonaszerológiai helyzetünk is más volt, ráadásul a bolsevizmus elvontnak mondható gyűlöletén túl minket nem fűtött heveny nemzeti harag, dühödött szovjetellenesség, mint a románokat.

Horthy erről a rangsorolásról mit se tud: sértődöttség nélkül helyeselheti a Führer döntését kecsesítő távlata s a megelőző hadviselés villámgyors taktikája miatt. De kövérre hizlalt szövegeken kívül semmi se jut eszébe. A váratlan hírré nincs megdöbbenő elszólása. Örömeinek szánalmas csattanója mindössze egy “külső” megjegyzés: Hitler száznegyven millió orosz szabadít föl kétmillió bolsevista igája alól.

De hogy mi lesz velünk magyarokkal? – ez a kérdés mintha nem ütött volna elég nagy szeget a koponyájába. A 22-ét követő napokon alig van életképes gondolat a kormányzó férfiak fejében. Várnak. Várják, hogy mit szól a világ a Szovjetunió rajtaütésszerű megtámadásához. Mit szól a minket érdeklő nagyközönség Anglia s a kisebbek közül hogyan viselkednek a szomszédaink: a románok, a szlovákok! Aki várokozik: feltételezhető, hogy alternatívákat keres. De az alternatívák nem sült galambok sose. Úgy kell kicsikarni őket a sorstól. Ha valaki a második világháború döntő pillanataiban a magyar viselkedés természetrajzát elemezné: a várokozások és a véletlenek ördögi sorozatára bukkanna.

Az első véletlen már a háború megindulásának a másnapján lecsap. Június 23-án Molotov külügyminiszter magához hívja a moszkvai magyar nagykövetet, Kristóffy-t. Meg akarja tudni, mi a szándéka Magyarországnak ebben a háttérben: beleugrik-e vagy távolmarad-e a háborútól? Ajánlata rövid és egyértelmű: Ha a magyar kormánynak lenne ereje a csöndes félreálláshoz, a Szovjetunió ezt nemcsak erkölcsileg méltányolná, de a háború után megerősítené Magyarország jogát Erdélyhez.

Az ajánlat Horthy egész revíziós politikájának az alapját érintette. Méltó lett volna az elfogadásra vagy az elvetésre. De a “véletlen” mindkettőt megakadályozta. Kristóffy diplomataként járt el, türelmi időt kér Molotovtól. Táviratot küld haza s távirata – Törökországon át – késve jut el Bárdossyhoz. A magyar miniszterelnök – mint ahogy a történészek kiderítették – se Horthyt, se a minisztertanácsot nem tájékoztatta Molotov ajánlatáról.

Nevezhető ez véletlennek? Egy életünket érintő üzenet csak úgy a semmibe hullhat? Nevezzük inkább politikai analfabétizmusnak. Elképzelem, hogy Bárdossy nem akarta saját esélyét rontani azzal, hogy a fölforrósodott időkben komolyan veszi Molotov ajánlatát. Nyilván úgy gondolta: tőle határozottságot várnak, nem a latolgatás komolyságát. Egy vérbeli politikus még a válságos időkben sem lehet ilyen részrehajló: neki roppant önfegyelmel azt is föl kell találnia, amitől a leghatározottabban elhatárolja magát.

Nem ez történt.

Az első “véletlen” után nemsokára bekövetkezett a második “véletlen”, ami Horthyék kivárási, döntési nem tudó vagy nem akaró politikáját végzetesen befolyásolta.

Kassa bombázásáról van szó.

A hivatalos álláspont egyértelmű volt. A gépek kelet felé távoztak, tehát csakis szovjetek lehettek. Ha a kormány ismerte volna Molotov üzenetét, elképzelhető, hogy ez az elhamarkodott

vélemény akkor sem lép elő vezérgondolattá, ha a németbarát katonatisztek a háborúba lépés elháríthatatlan okát láthatták is benne. Akadtak persze olyanok, akik azon melegebben a németekre gyanakodtak. Mások bosszúra szomja cseh tisztokra, akik a szlovák hadseregben ottrekedtek. Kéri Kálmán vezérezredes, vezérkari tiszt, a szovjetek kizárása után a németeket is kizárja ebből a túlon túl jól sikerült provokációból. Mert hiszen mit bombáztak az “álarcos” gépek? Laktanyákat, és a kassai postát! Kéri Kálmán szerint, ha a németek mindenáron bele akarnak sodorni bennünket a háborúba, mért olyan laktanyákat veretnek szét, ahol a holnapi, holnaputáni gyors mozgósításra kell felkészülni? Jó, tekinthetjük ezt még a gaztett hitelesítésének is, a teljes félreértés iskolapéldájának. De a posta bombázása a németek részéről már ügyetlenségnek számított volna, mivel a kassai posta egyik legfontosabb hírközlő csomópont volt. A németek Csehszlovákián át Kárpátaljával, sőt Romániával is érintkeztek Kassa közvetítésével.

A máig tisztázatlan kérdésben minden lehetséges változatot megpendítettek a hadtörténészek s a történész kutatók. Fél füllel hallottam, hogy a feltevésekből eddig teljesen kihagyott románok szerepét is bolygatni kezdték némelyek. A késlekedésből az is látszik, hogy minden előítélet nélkül. A feltevésnek egyébként egyszerű a logikája: Antonescu marsall már néhány napja kint harcol a fronton. Az, hogy a magyarok még kussolnak? A románoknak félig jó, félig rossz. Jó, mert a győzelem esetén nem kapnak jutalékot; de rossz is, mert ha alkalmas pillanatot nyernek a sorstól, elveszik Dél-Erdélyt is és lejátszódhat a románokkal Trianon fonákja. Elérkezik június 25-e. A szlovákok is hadat üzennek a szovjeteknek. A magyarok vajon hol maradnak? Mire számítanak? Ha megkérdezzük ezt a németek és a szlovákok, mért ne kérdezhették meg a románok is? Erdély miatt, amely a mai Magyarországnál alig kisebb, elvileg nekik volt a legizőbb érdekük belerángatni a magyarokat a háborúba. Ez persze bizonyíthatatlan gondolat egyenlőre. Lehet, hogy az is marad, de ahol sok a bűnös, és sok a bűn, kivétel nélkül mindenkit végig kell tapogatni. Hiszen a képtelenségeknek főszerep jutott a huszadik században.

Persze, akárki volt is a beugrató, a legsúlyosabb vétséget nem ő követte el, hanem a magyar kormány. A gyanúsítottól – a szovjet kormánytól – meg se kérdezték Horthyék: mit szólnak a feltevéshez? Vagyis elmulasztották a diplomácia legelemibb szabályát betartani.

Elmulasztották?

Az embernek egyszerre eszébe jut Horthy “becsületes magyar lovagiassága” Hitlerrel. Amikor az egyre bizonytalanodó végjátzmában a Führer már Horthy hűtlenségével is számol, és ezt szová teszi neki, a magyarok főkormányzója, valódi magyar balfácánként, azzal nyugtatja meg, hogy ha ő el akar pártolni, azt majd kerek perccel a szemébe mondja. A Horthy féle nyíltság a diplomáciai hülyeség világsúcsa! Mintha egy nép becsülete azonos lehetne egyetlen vezetője “becsületével”. De ha Horthy ilyen “karakán úr” volt Hitlerrel, mért nem volt ilyen “szemtől szembe úr” a szovjetekkel is? Mulasztása súlyosabb ténynek számíthat Kassa bombázásánál, mert azt árulja el, hogy a magyar kormány nem bizonyítékokat akart. Jobban megfelelt neki a föltételezés, mert saját bizonytalan hitét ez borzongatóan meghosszabbította.

Aki a 44-es októberi kiugrási kísérletet s a háborúba szédülésünk lélektani koreográfiáját összehasonlíttja, meglepődhet a tánclépések riasztó egyezésén. Az önállónak maszkírozott ország esélytelenül sodródik bele az örvény közepébe.

1941. június 27-én Magyarország gyakorlatilag is háborúba lép a németek oldalán. Nem szövetségesként, mint ahogy hiszi, hanem zsarolható “csendestársként”, akivel mindent végig lehet csinálni és csináltatni.

A zsarolásokban nincs is hiány, ha a németek érdeke úgy kívánja. A villámháború szédítő sikerei közben a magyarokra jószerevével csak a sepregetést bízzák. De a negyvenegyes orosz ősz, a hadseregeknél is ellenállóbb, fölfakadt utak, aztán pedig az orosz tél megtöri a lendületet. A nehézkes ország föltápászkodik a mélyre célzott ütés után. A németek Moszkva alatti megtorpanása olyan kudarc, amelyet soha többé nem tudnak kiheverni.

Ezt ők, természetesen, még nem látják, de ettől a megtorpanástól kezdve – góg ide, góg oda – minden bevethető erőre szükségük van.

A magyarokéra is!

Negyvenkettő januárjában Ribbentropp német birodalmi külügyminiszter azért utazik Magyarországra, hogy az áldozathozataltól húzódozó, csendestárs magyar kormányt megtörje.

A kormánynak jócskán van oka a húzódozásra. Korszerűtlenek a fegyverek s kiképzetlenek a csapatok. A felvidéki s az erdélyi bevonulás zilált főpróbának illett be. A nyekergő kocsihadoszlopok

eleve már egy fáradt diadal kellékeinek tünnek. Velük venni részt a villámháborúban? A németeknek, a moszkvai megtorpanás után, mindenre szükségük lett. Kocsira, lóra, elavult páncélosokra, félig képzett katonákra. Sőt, mindennél jobban a szövetségi hűség látványos kinyilatkoztatására. Ribbentrop érvei roppant egyszerűek: Románia százszázalékos mozgósítást ígér, ha ugyanezt megígérik a magyarok is. De ha nem ígérik meg, a románok joggal hihetik, hogy a magyarok az itthon tartott hadseregeikkel Észak-Erdély után Dél-Erdélyre is lecsapnak, miközben ők a fronton véreznek. Ez pedig, egyértelműen azzal a veszéllyel járna, hogy a románok visszavonnák ajánlatukat, amiért kizárólag a magyar kormányra hárulna a felelősség. Mi a teendő tehát Ribbentrop szerint? Amíg a háború tart, a családi viszályokat föl kell függeszteni és teljes odaadással harcolni kell a győzelemért.

A második magyar hadsereg katonái ezért kerülnek ki – első világháborús apáik után – a frontra. A történelem önmagába visszatérő körei bármilyen lidércesen ismétlődnek is, a nótázás ezúttal gyatrábban sikerül, mint tizennégyben. Van még virág, és szől katonazenekar is, de az állomáson horpadt, síró arcoktól szakadnak el a frontra menők. Fitalasszonyok futnak a lassan induló, nyitott vagonok mellett, csokolgatják férjük kezét, katonabakkancsát, mint akik jóvátételten rosszat sejtene. Nincsenek buzdító szemvillanások, hősöknek előlegül odadobott virágkoszorúk. Csattognak csak a katonavonatok a Vág völgyén végig, Lengyelországon, Ukrajnán át, romok, éhező népek s vadonatúj katonasírok között. Csattognak a bizonytalan erdők sötéttségében s minél messzebbre jutnak Magyarországtól, a kétségek annál vastagabbra hurkásodnak: miért is kell a frontra mennünk? Nem éreznek magukban igazi gyűlöletet. A bolsevizmus vörös kísértetét nem értik, meg kell akadályozni, hogy fölgyújtsa a világot. A visszacsatolt területekért hozandó áldozatot is értik, de ha a hazát kell védeniük, mért nem a Kárpátok gyűrűjénél védik? Vajon nem keveredik-e ebbe az áldozathozatal eszméjébe idegen érdek? Valami sündörgő gyanú itt is, ott is felüti a fejét. Feltűnően sok a szegény sorsú baka a vagonokban; feltűnően sok a tartalékos tiszt, különösképpen a néptanító. Az első világháborúban rögtön az elején, vakon bevetették a fiatal hivatásos tiszteket s nagyon nagy volt a vérvesztés. Ezt akarják most elkerülni? Vagy a részleges mozgósítás hátrányát azzal óhajtja a kormány kiegyensúlyozni, hogy a tízesével—húszasával összekapart századokat a néptanítókra bizza, akik majd “családias alapon” közösséggé formálják a behívottakat? Még tán ki se érnek a frontra, a világosan látókban ott zakatol a kétely: mért éppen én, mért éppen mi? Netán büntetésből kerültünk rá a kipécézettek listájára?

Szembe lehet-e szállni ilyen kétségek közt az ellenséggel? Gyűlöletet mesterségesen ébreszteni csak ideig-óráig sikerülhet, mert ha nincs tartós alapja, hamarosan elpárolog. Kétely és bosszú? Nemigen férhet össze. S régen rossz, ha a saját fölöttéseire gyanakvóbb szemmel néz a katona, mint az ellenségre.

Zavarodottság azonban nemcsak a kiskatonák fejét rohamozza belülről, de a hadvezetőségét, sőt az országvezetőket is. Hitler faramuci döntése a visszacsatolt országrészekkel kapcsolatban kettős érzelmet vált ki a legtöbbszörben. A villámháborús sikerek tagadhatatlanul elkábítják őket: Csehország, Lengyelország, Franciaország, Belgium. Jugoszlávia lerohanása, a Moszkvát megcélzó kés villámropte a világ szeme láttára, a gépek lenyűgöző fölénye a hagyományosan harcoló katonák ellen. De a kábulat alján, összezsugorodva, ott didereg a józan számítás is: a németek velünk zsarolják a románokat, s a románokkal meg minket. E tisztátalan játszmaiban mi tehát csak úgy vehetünk részt, ha hamis kártyákkal játszunk.

Újabb lépés az önáltatás felé. A magyar kormány kiküldi a második hadsereget a szovjetek ellen, hogy a németeknek adott ígéretét látványosan bevaltsa, de ez a hadsereg: csonka hadsereg. Nemcsak felszerelésében, de létszámában is! A hadtestek nem teljes hadtestek, a zászlóalj nem teljes zászlóalj. Íme, a háború hazudozó bürokráciája! Szombathelyi Ferenc, a Werth Henriket leváltó vezérkari főnök, egy belső jelentésében meg is indokolja a képmutatás kényszerét. Ezt mondja: százszázalékos német győzelem, százszázalékos német megoldást jelent. Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a százszázalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk?

Messziről minden megfontolt bölcsességnek hangzik, holott nem egyéb, mint részleges áldozat szükségességének a beismerése. Részleges áldozatot hozni viszont csak ott szabad, ahol végérvényesen tisztázták a célt és a módszereket is. Áldozatot hozni hamiskodó lélekkel önbecsapás. A tisztátalanul föláldozottak erejéből nem lesz erkölcsi erő soha, tisztátalanul foszlik szét az a semmiben.

Nem akarom egy korompöttyből a holnap elüszkösödő erdő vízióját földidézni, de a második

magyar hadsereg frontra küldésének rejtett cinizmusát jól példázhatja a biatorbágyi hidat fölrobbantó Matuska Szilveszterről szóló újságcikk. "...De hol van már a tavalyi hó?! Matuska Szilveszter már nincs a váci fegyházban, amelynek könyvkötő osztályán eddig békés megadással dolgozott a csirizzel. A minap hívták a fegyház igazgatójához.

- Maga kérvényt intézett az igazságügyminiszterhez, hogy kimehessen az orosz frontra?

- Igen. Én robbantási szakértő vagyok, ezért használni akarok a bolsevikokkal szemben.

- Nos, kérvénye kedvező elismerést nyert, holnap megy ki a frontra és hasznosíthatja tudományát.

Látni kellett volna Matuskát. Az egykedvű rabot mintha kicserélték volna. Nem bírt magával. Artikulátlan hangok jöttek ki a száján. Idegességében nem tudott mit csinálni a kezeivel és folyton azt hajtogatta:

- Hát igaz, valóság, igazgató úr? Kimehetek a bolsevikok ellen harcolni? Robbanthatom őket a legjobb tudásom szerint?

Matuska a világháborúban főhadnagyi rangot ért el. Természetesen ezt a rangját elvesztette. Mint egyszerű katona, már útban van a front felé, ahol majd megmutathatja, hogy mit tud."

Nem hiszem, hogy Örkény István ismerhette ezt a korabeli cikket. Vagy ha ismerte is, alig hiszem, hogy két évtizedig magában dédelgette az emlékét. Annyi azonban a körülményektől függetlenül is nyilvánvaló, hogy a Tóték című groteszk színművének a szereplői egyenes ágon rokonságot tartanak Matuska Szilveszterrel.

Az abszurditás tehát nemcsak húsz-harminc év múltán mutatta meg hónaljdagánát, de már a háborúba keveredés pillanatában is. A Donhoz fölvonuló katonák közül sokan emlegették saját szájalmasságukat. "Olyanok voltunk, mint a cigánykaraván – ismerte el épp az a Deres Varga, akinek a tanyáját tudakoltuk. – Rogyadozó, kottyantó lovaskocsikkal vonultunk mi magyarok az első vonal felé. A lovak szőre nagy volt, a csontjuk kiállt, akár a cigánylovaké. Jól odaillettek az ukrán faluk képéhez, a sáros, a poros utakhoz, a csáléra billent faházakhoz. Az a szintiszta igazság, hogy a németek áramvonalas csajkája többet ért, mint a magyarok harci fegyvere.

Még egy puskalövés sem hangzik el, de a frontra kiérkező magyar katonák nagy részét megmérgezi az összehasonlítás. A kisebbrendűség mardosó élménye. Könnyű nekik a páncélautókon, a teherkocsikon, a tankokon furikázni és harcolni is, nem úgy, mint nekünk, fortyogtak magukban. A németek iránti prűszkölés némileg ellensúlyozta a kisebbrendű érzést, de csak percnyi vigaszt nyújthatott. A tüske bent maradt a lélekben s gennyesedni kezdett. Kónya Lajos az 1956-ban kiadott harctéri naplójában ilyeneket jegyez föl 1942 őszén. "Az ember itt igazán ráér elmélkedni. Eleinte ötletszerűen jön rá, aztán mind makacsabbul gondolkodik azon... hogy itt, ebben a háborúban szándékos és tervszerű magyarirtás folyik... Hadseregünk egyes részei még hóviharban rakodtak ki. Azóta folyton első vonalban, mindig harcban, megállás nélkül. Ha volt egy kis pihenő, két napnál tovább nem tartott, bevetették őket még komiszabb helyen. Minket nem támogatott senki. Repülők, tűzéség, páncélosok: ígéret maradtak többnyire, a magyar baka pusztá kézzel ment a halálba, lőszer nélkül is támadnia kellett, páncélszörnyetegek gázolták le... A lelket egészen megölték. Jelentéseinket semmibe vették; nincs is ott ellenség, csak be kell sétálni az állásokba s a magyar baka besétált a – halálba... Vágóhídra küldtek, lélektelenül és érdektelenül. Mint a zsoldosokat – jegyeztem meg egyszer. Zsoldosok? Ennyi bérért? – így torkoltak le. Hasonlítsd össze, mit kap egy német katona... a magyar katona egy bokor krumplihoz nem nyúlhatott büntetlenül, még akkor sem, ha a krumpli a futóárok előtt volt és nyilvánvaló, hogy a földben fog elrothadni... Ha valaki a németekre hivatkozott, hogy azoknak mindent szabad, az volt a felelet: azok otthon vannak... A német sebesülteket repülőgépen vitték haza. A magyarok tábori kórházakban sínylődnek súlyos sebekkel is, mert odafönt ráeszméltek, hogy sok a sebesült odahaza, sántítani fog a statisztika s ez demoralizálólólag hat... Úgy érezzük magunkat, mint akiket már eltemetett az ország..."

Negyvenkettőben tizenkét éves vagyok. Ha nem túl sokat is, azért már egyet s mást én is tudok a világról. A szomszédunkban van egy bolt és a boltos egész nap hallgatja a rádiót. Ő Zámoly legtájékozottabb embere. Ráadásul ragadnak rá a hírek, a pletykák, az elképzelések. A környék férfiai – a napvégeztével – a mi kerítésünk szomszédosságában hányják-vetik meg a világ sorsát. Természetesen szó esik a háborúról is, de a Don-kanyarról alig. Olyan távolinak tetszik a magyarok háborúja, mintha egy másik bolygón vagy másik időben zajlana. A Futár című háborús képesíró néha elvetődik Zámolyra, ilyenkor kikerekedő szemmel nézzük a sokatmondó frontképeket. Győzelem, győzelem mindenfelé. Fogalmunk sincs, milyen az igazi fronthelyzet.

Nemrég egy ismeretlen magyar tűzértiszt naplója került a kezembe. A sebtiben írt sorok arról számolnak be, amiről a harctéri tudósítások hallgatnak.

“- Nem vagyok író, szókincsem kevés, a lelkivilágom se lehetett olyan érzékeny, hogy az ezután elémtáruoló képet csak részben is értékelhetni tudtam volna. De jobb is, mert lelkirázkódtatás nélkül nem tudtam volna megúszni. Megkísérlem leírni. Elhagyjuk az eddigi zászlóalj parancsnokság hadtápját. A lövészárkok üresek, sokfajta holmit a mieink előrenyomuláskor otthagytak. Tovább megyünk – jobbra az első magyar halott, arca véres zsákdarabbal letakarva, megilletődve nézünk Rá, én feltűnés nélkül keresztet vetek érte. Ezután már nem győzünk hova nézni. Mindenféle magyar halottak, zöldparolis, csillag nélküli gyalogosok. Sok, már szénfekete, ők még a támadás első napjában estek el, testük ki se látszik a légytömegből. Felpuffadt lóhullák, párosával, lábuk meredten áll léghajószerű testükből, legyek ezrei, a lovak kitüremkedő belei luftballonszerűen felduzzadva. Még tovább megyünk, az orosz állásoknál vagyunk már. Magyar gyalogosok egymástól 2-3 méterre, szabályos félrajban fekszenek, az orosz géppuska egyszerre kaszálta le valamennyit... Beljebb az útról meg se tudom számolni: csupa hasonfekvő alak, egyik például a puskájával egy kis lövészetknöböl épp célzó. – Borzalmas látvány. Most már orosz halottak is vannak, időnként, főleg a lovak körül alig elviselhető hullaszag. Feljutunk már majdnem a faluig, itt már jobbra le kellene térni, én meg nem térek le, ki van írva egy rögtönzött fatáblára: Minengefähr, megyünk előre. Gondolom bemegyünk a faluba (Storoshervoj), onnan majd kimegyünk jobbra egy kis kerülővel a megbeszélte helyre. Nagyfalu, a látvány alig leírhatóan borzalmas. A falu szegélyén jól kiképzett bunkerok, melyeket mi oly szorgalmasan lőttünk, sokon telitalálat, előttünk a hatalmas gránát és repülő bombatölcsek ezrei. A bunkerok előtt hol kis ágyú, hol géppuska, rengeteg, sok lőszerrel, orosz rohamsisakok, gázálc és egyéb felszerelések halmaza. A bunker látszólag üres és sötét. Rajtuk és belőlük ki-beszállva és legyek ezrei. Tehát nem üres. Mindegyikben 6-8-10 orosz halott. Nem adták meg magukat. A falu tekergő útjain megyünk. Úgyszólván az összes ház ég, be-benézek a szobába plasztikumi látvány, gyengén parázsló tűz, már-már kialvófélben, minden ház megerősített bunker, géppuskákkal, kezelői már halottak. A szobában minden éghető már elégett, a virító parázs fölött kis láng táncol. Két szóval jellemezhetném: az elhagyott otthon és a halál a két főszereplő neve ...”

A bolt előtti beszélgetésekben egyszer se hangzik el hasonló “hadijelentés”. A szörnyű ténytényeségek helyett elvek, vélemények cikázgatnak. A beszélgetésben természetesen főlrémlenek a “muszkák” is. Csupa ellentmondásos érzés kavargó a lényük körül. Egyik hang ezt mondja: döngöljenek meg ott ahol vannak. A másik hang erőteljesen csattan rá: hadd el, te, csupa szívbeli ember, két évet lehúztam köztük a fogságban. Vallásosak, jámborak, szeretik a vodkát, a káposztalevest, az embertársukat. A harmadik hang: a mostaniak már mások, mint amilyeneket te ismertél meg az első háborúban. A negyedik hang: mások, mások, de muszkák! Ők segítettek az osztrákoknak 1949-ben. Mi soha nem bántottuk őket még ferde szóval se, ők mégis idejöttek kétszáz ezer emberrel. Akkor terítették véglegesen földre az országot, azóta nem tud talpra állni. El lehet ezt felejteni? Például, elfelejtenéd-e, ha akkor vernék ki bittal a fogaidat, amikor a legszebben s a legigazabban beszélsz? Akárhogy alakul a politika, ezt sose felejtheti el magyar ember.

Röpködött sötétben az őszi bogár, foszforeszkált, mint a nyomjelző golyók, de a háború valóságáról nem tudtam többet, mint amit eddig földéztem.

Utólag összeadódik a kép: az ország is alig tudott. A mutyiban vállalt háború olyasmit juttat az ember eszébe a kormányról, mintha egy kispolgár jó arcot vágva sétáltatná a Fő utcán feleségét, odahaza pedig a bejárónőjével veretné titokban, hangszigetelt falak között.

Hitler – a revízióval kapcsolatos – salamoni döntését a magyar államvezetők zokon vették, tökéletesen megfélelkezve arról, hogy ezt a salamoni döntést *mintaszerűen* lemásolták és átterhelték a népre: lelki furdalás nélkül ketté osztották belülről az országot is. Az egyik felét rebbenéstelen arccal kiküldték a Donhoz, a másik felét “gondosan” őrizték, hogy az áldozat helyébe lépve kiharcolhassa majd a győzelmet, ha megéri rá az idő.

Ez a megosztás nem a terhet megosztása volt, hanem egy felszínes végiggondolt áldozat eszméje. A rossz döntések így fialnak újabb rossz döntéseket. Az ország szegényebb rétegei védjenek meg ott kint a fronton egy szociális igazságtalanságoktól púposodó társadalmi rendszert? Lehet-e ennél rövidlátóbb nemzeti politika? A revíziós akaratban a nemzeti gondolat az elviselhetőség ötszörösére nőtt meg s mindenevővé vált. Szemérmetlenül mohóvá ette ki maga alól a pihentető zöldet is.

Az irodalom, amely ezekben az években is kivételesen érzékeny maradt a nemzet és a

társadalom parázsló kérdései iránt, alig emlegeti a frontot. Sinka néhány elégikus vagy baladás versébe belekerült a Prut, a Don, a frontok megzavarodott népe; érezni lehet a versekben a sajnást, a fájdalommal keveredő iróniát.

*Idehaza két kis ökrük
keskeny utakon tapogat
– Hős a Donnál Bánó Balázs
s kevés jóért, de nagyot ad.
A Dunáért és a Donért
meghalni már nem új dolog.
Rajta honvéd! Én sírok csak
s velem az esti szűnyogok.*

Ehhez hasonló vers még akad egy-kettő, de lelkiismeretet fölrázó, korszakos nagy vers egy sem. Mintha a halálhír volna csak az egyetlen híradás erről a háborúról. Azok viszont szaporán érkeznek haza. Zugháború, takargatni való háború, annyi bizonyos! Forгатom Németh László hozzáférhető írásait s még ő is, akinek pedig legérzékenyebb az idegrendszere, agyveleje volt a kortársai közt, a háborút kezdettől fogva a nagy változások európai távlatából nézte: hoz-e, hozhat-e új világrendet közénk, vagy csak fölösleges áldozatokat követel? Tovább menve: megokosítja-e az emberiséget az első gépekkel vívott nagy apokaliptikus küzdelem abban, hogy a harc nem csupán ellentétes érdekű országok és társadalmi rendszerek közt zajlik, de a technika zsarnokisága és az emberiség erkölcsi ereje között is? Kissé lekerekítve az igazságot: Németh Lászlót jobban izgatta a háború beolvasható roncsaiból nyerhető új öntvény: a jövő, mint a füst, a korom, a törmelék, egyszóval a háború darabos valósága. Ő is a “szellemi honvédelemre” rendezkedett be, mint a legtöbb korszakos emberünk: erősítsük meg belülről a magyarságot, hogy a megpróbáltatásokat nagyobb roncsolódás és züllés nélkül elviselje. Azt, hogy a Don partján dúló háború egy napon minden eszmének, minden reménynek, minden elképzelésnek más értelmet adhat, alig gondolták végig. Mintha a háborút kizárólag a kormány háborújának tartották volna, amelytől mint valami kormányprogramtól el kell határolniuk magukat. Az ellenzékiesség lett volna sokak szemellenzője? Vagy Horthyék olyan légmentesen elzárták a lakosság előtt a fronthelyzetet, fronteseményeket, hogy még a Németh Lászlóéhoz hasonló koponyák is tájékozatlanok voltak?

Ismét eszembe jut Kónya szerény naplója. A vigasztalan napokon, a bombázások s a gyakran ismétlődő, céltalan, véres támadások szüneteiben belelapoz egy-egy frontra kisodródó folyóiratba. A Magyar Csillag egyik számában Szabó Lőrinc beszámolóját olvassa a weimári írótalálkozóról. “Beszélhettek, költők, a világ úgysem hallgat rátok!” – jegyzi meg keserűen Kónya, aki maga is költő. Költő? Egy lövészárkba száműzött lélek, aki ha ír, kapkodva ír tárgyilagos, gyors jegyzeteket, amelyeket bármelyik pillanatban a halál folytathat ugyancsak gyorsan és tárgyilagosan. A hazai lapokat, verseket és könyveket olvasva ő is és a bajtársai is azt érzik: odahaza forog a világ fölpántlikázott kereke: a kávéházakban esztétikáról, nőkről, a társadalom robbanékony kérdéseiről vitáznak, vagy éppenséggel arról, hogy az európai individualista ember egyre láthatóbban kettős természetű lény: egyrészt végsőkéig feszíthetően metafizikus, másrészt pedig a végsőkéig feszíthetően kritikus – ám a magasságokat járó viták közben tökéletesen megfeledkeznek róluk az otthoniak. Mintha a fronton lévő katonák az ország árvaházi gyermekei volnának.

Volt ebben a sérelemben valami soha helyre nem hozható igazság. Most, hogy egymás után hallgatom végig a visszaemlékezéseket, összeadódik a kinti élet lesújtó körképe.

Tízezérekkel vannak, akik idestova már hét-nyolc hónapja hányódnak kint a fronton. Villámháborús részvételt kívántak tőlük, legfőljebb három-négy hónapot, aztán mehetnek haza. Semmi se lett az ígéretből. Sőt, újabb százezer ember érkezik, két nagy hullámban is, egyenesen a Donhoz. A frontvonal kiterjedése kétszáz kilométer, egy-egy gyalog zászlóaljnak tehát ötkilométeres részt kellett védenie. Modern háborúban ez képtelenség. Eleve rongyos, szakadozott a védelmi vonal. A katonák inkább madárijesztőknek érezhetik magukat, mint harcoló erőknek. A németek ugyanis a hadtestek eszmei létszámából indultak ki s így sóztak rá a magyarokra ilyen lehetetlenül széles sávot. Kezdetben tán fogalmuk se volt arról, hogy a magyar könnyűhadosztályok csökkentett létszámúak. Nem beszélve arról, hogy ebben a csökkentett létszámú és korszerűtlenül felszerelt magyar hadseregben egy harcosra négy –öt “segédszemélyzet” is jutott, a hadtáposoktól a fogatosokig, akik

nélkül nem lőhetett volna ki egyetlen golyót sem. A szegény ember vízzel főz alapon a Donnál harcoló katonáknak többszörös nehézséggel kellett megküzdeniük. A terhes látszatokkal ugyanúgy, mint a legsúlyosabb valósággal. Dohog a front hetek-hónapok óta, akár egy leállíthatatlan nagyüzem. Nem mennek se előre, se hátra, de ez a kínos veszteglés ugyanolyan alkalom a halálnak, mintha mozgó háború folyna. Támadás támadást követ. Halottak, sebesültek, roncsok. A remény átlőtt rohamsisakjai szétszórva. Szekerek, lódögök, s menekülő egerek országútszéles folyója, melyen a motoros küldöncök undorral és babonás félelemmel hajtanak át. Véres ponyvák elhagyatva, gazdátlanul. Fölakasztott partizánok és fölakasztott partizánvadászok. Kezüik fölmetszett hasukba beledugva. A zsebnek neve is van: Szálin-zseb.

A csönd csak nagyon rövid ideig ülhet le a frontkatonák mellé. Mert a vállalkozásokat, a földerítéseket akkor is szorgalmazza az “üzemvezetőség”, azaz a parancsnokság, amikor nyugalom lehetne. Elvégre “termelni kell”. Mutatni kell a harci kedvet, a harci készültséget, ha van, ha nincs. A halálos kockázatú felderítésekre is úgy kell például jelentkezni, mintha önként jelentkeznének, mert aki megpróbál kibújni alóluk, a jellemtelenség, az önzés vádját roskasztaná magára, mivelhogy nyilvánvalóbban kívánja társai halálát, mint a magáét.

Hogy a halál mennyire ott szerepel a mindennapos “üzemi tervben”, semmi se bizonyítja jobban, minthogy az “üzem” egyik részlege megállás nélkül gyártja a nyírfából ácsolt sírkereszteket: sose legyen belőlük hiány. Ráadásul a bakák szeme láttára gyártja.

Mi ez, ha nem a háború arcátlansága, s a század cinizmusa! S ennek az arcátlanságnak, cinizmusnak újabb és újabb változatai kínozzák meg a kintieket. Egy váratlan támadás szétver például egy kocsiosztagot. Ládák röpködnek le az egyik kocsiról: teli vannak kitérítésekkel. Aki ott megy el mellettük, megtömhethetné a zsebet kisezüsttel, de inkább csak nézi a szétfröccsentett dicsőségkupacot s közben elgondolkodik, hogy a kormány egyformán gondoskodik fakeresztről és vitézségi éremről is nagy tételben, ellenben élelemről, meleg ruháról, bakancsról alig-alig. Eszik az istenverte német műmészt, a darabolható lekvárt, igazabb nevén Hitler-szalonnát; eszik a megpörkölt szotyolát, kendermagot, mert húst csak nagy ritkán kapnak. Akkor is keveset. A bennfentesek, persze tudják, hogy szalonnával és kolbásszal dugig megtömött raktárak állnak a front hátában, de ez az aranytartalék, nem zabálhatják föl kedvükre. Az éhség azonban nagy sugalmazó. Mindenféle akad egy-két szemfüles katona, aki titokban disznót hizlal az első vonalak mögött, mert ennél nagyobb hasznú üzletet el se lehet képzelni a fronton. A lesóványodott, éhkoppon élő katonák közt fura értékrend alakul ki: megesik, hogy az ilyen disznót hizlaló bakának nagyobb a tekintélye, mint a vakmerő harcosoknak.

Az embernek akaratlanul is eszébe szúr, hogy a magyar irodalom a harmincas évek elején-dereken milyen lázas visszhangot keltett az egykével, mint nyomasztó nemzeti gonddal, ám a frontra kerülő kétszázézer férfival nem törődik, holott kintlétük nemcsak hogy összefügg az egykekérdéssel, de annak hatványra emelhető, komorabb változata. Írtak volna az írók frontszociográfiát, mint ahogy könyvet írtak a puszták népéről, az Ormánságról, a tardi helyzetről, a Viharsarokról? Megkísérelhették volna, ha eszükbe jut, de nem jutott. A Don-kanyari háború legtöbbjük számára olyan volt, mint egy sokáig föl nem fedezett méhen kívüli terhesség.

1942 novemberében azonban váratlan dolog történt: a suba alatt szerencsétlenkedő és taktikázgató magyar kormány megpróbálta beavatni őket a válságosra fordult helyzetbe.

A lillafüredi Palota szállóban került sor a vezető politikusok, a vezető katonák és a legjelentősebb magyar írók találkozására. Kállay Miklós miniszterelnökön kívül ott volt Nagy Vilmos honvédelmi miniszter, aki nemrég járt kint szemleúton a Donnál, ott volt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Szombathelyi Ferenc, a vezérkar főnöke is.

Veress Péter szóbeli és írásos visszaemlékezéseiből tudom, hogy mi volt a találkozó célja. Kállayék abban reménykedtek, hogy a nemzeti érzelmű íróársadalom legfontosabb emberei – nyílt németellenes kijelentések nélkül is – megértik: új szakaszába érkezett a háború s a magyaroknak új gondolatokhoz kell igazodniuk. A németek tehetetlenül vergődnek Sztálingrádnál s érezhetően soha nem állnak már talpra. Ebből eredően, vagy legalábbis ezzel összefüggésben, rövidesen sor kerülhet az angolok balkáni partraszállására, amely a sarokba szorított magyar politikának más távlatú jövőt ígérne és más cselekedetek esélyét kínálná föl. Egy szó, mint száz: itt az ideje, hogy Magyarország megvédje veszélybe sodródott nemzeti érdekeit és kibújjon a németekkel kötött szövetségből.

A gondolat folytatása az, hogy egy ilyen németellenes fordulatot csak a közhangulat csöndes, de határozott áthangolásával lehet elérni.

Írók segítsenek a hatalomnak? Csak mert a sok hazudozás és képmutatás után hiteles szavuk nekik maradt a nép előtt?

Volt ebben a beismerésben valami megkésett, úri nagyvonalúság; valami büntudatos meghajlás a “nemzet rejtekező szelleme előtt”, de a végeredményt tekintve semmi több!

Sajnos, nem is igen lehetett. A helyzet lélektanilag is nehéz volt. Végül is a hatalom saját ellenzékével találkozott. Ha a nemzet ügyében egyet is érthettek volna – különösen a német szorításból való kiszakadással -, de más kérdésekben ott feszült mindegyik félben az ellenkezés, ott lappangott a bizalmatlanság. Rendben van, mi támogatjuk a kormányt, de annak ilyen és ilyen társadalmi, ilyen és ilyen nemzeti feltételei vannak – hangoztatták az írók egybehangzóan. A politikusok és a katonák megkerülték a társadalmi kérdéseket és a nemzeti kérdésekről is túlságosan elvontan beszélgettek. Nagy Vilmosnak és Szombathelyi Ferencnek nyomasztó élményei voltak a doni helyzetről, ezt azonban nem tárták föl. A képes beszéd legszélső határáig talán Kádár Gyula alezredes merészkedett. Ezt mondta, mintegy összefoglalásul: “Senki sem kényszeríthet arra, hogy ok nélkül kiugorjam a második emeleti ablakból. De ha az életem forog veszélyben – kiugrom.”

Minden tiszteletet megérdemel ez a bátorság! De a bátorság önmagában még kevés. Határozott elképzelés kell, amelynek elkerülhetetlen következménye a cselekvés. Nem azt hiányolja az utód, hogy Kállay miniszterelnök nem részletezett egy aprólékosan előkészített kiugrási tervet, hanem hogy a kormány döntési szándékáról biztosítékok nélkül beszélt. Már pedig virágnyelven csak azok a felek értik egymást akik alapdolgokban szót értettek. Enélkül a virágnyelv időtlen és lebegő: az alakoskodás meghosszabbítása is lehet. Az eldöntetlenség eszköze, amely újabb és újabb eldöntetlenségekre utal.

Ma már világos, hogy Horthyék úgy szerettek volna kisiklani egy hamis szövetségből, hogy hamiskodva egy másikkal cseréljék föl a németek öléből igyekeztek átmászni a cselédlányként kezelt magyar nép ölébe.

E gyatra perverzításhoz nem gyújtottak – mert nem gyújthattak! Ünnepi gyertyákat a meghívott írók. Se Illyés, se Tamási, se Nagy Lajos, se Szabó Lőrinc, se Veres Péter, se Sinka, sőt még az olyan elfogadott író sem, mint Harsányi Zsolt. Késő volt már ekkor kormányzati talányokban fogalmazni!

A két hónap múlva bekövetkező doni összeomlás megmutatta, hogy milyen késő.

*

Azaz, hogy mégsem mutatta meg, mert úgy zajlott le ez a magyar apokalipszis, mint ahogy a távoli árvizek vagy tornádók pusztítanak, amelyekről csak töredék mondatokat, képeket, töredék riadalmat rögzít magába az ember. Mert ha elképzeli is magának a dühöngő szél vagy a dühöngő ár pusztítását: őzek, szarvasok, fölpuffadt ökrök bukácsoló tetemét, néhány gonddal teli hét után elfelejti. Megeresztí esténként a melegzuhanyt és még a képzeletére rakódó iszapot is kimosatja magából.

Így mosódhatott ki a korabeli sajtó és a korabeli irodalom idegeiből is a doni tragédia?

Túl költői volna ez a hasonlat?

Nemeskürty a Requiem írásakor szorgalmasan végigböngészte a negyvenhárom januárjában és februárjában megjelenő újságokat: riadóztatta- közülük csak egy is az ország lelkiismeretét?

Lapszemléje a siralmasabbnál siralmasabb helyzetképről számolhat be. Kicsinyes és örök izgalommal szolgáló gyilkosságok az előtérben. A Nagy Öldöklésről, a Nagy Elvézésről egyetlen szó sincs! Mintha meg se történt volna! Forog tovább a fölpántlikázott kerék: a kávéházakban vitatkoznak, politizálnak az értelmiségiek, a veszélytudat ott kóvályog a fejükben s ha magukra maradnak, tán épp azokat a terveket csiszolgatják, hogyan lehetne a népbe alámerülve átvészelni a megpróbáltatásokat. Magyarán szólva: óvóhelyépítés folyik; megbújva, meglapulva, összecsukott szájjal is, de kibőjtölni a végzetes időket. Átmenteni az országot a háború utánra.

Ha szabad utólag szentségtörőnek lennem, azt mondhatom fontolgatásaikra: csupa esszéírói elképzelés! Az ujjbeggyel kitapogatott szakadék föltérképezése. Az oly sokat emlegetett drámai képesség hiánya. Ütközni? Kockáztatni a bajban? Föl sem merül! Mert hogyan is engedhetné meg magának egy földbe taposott kis nép a talpraszökkenők vakmerőségét?! Sok volt már amúgy is a falnak rohanás, kövessük a Bethlen Gábor-i utat!

A gondolat jogos, de tetőtlen, mert a Bethlen Gábor-i út kívánja meg mindig a legnagyobb önfegyelmet, öntudatot, a kivárások zsenialitását. A titokzatosan működő kohéziós erőt!

Ördögi kelepce: az ellenzéki írók ezzel a megfontol okoskodással akarva-akratlan átvették a kormány taktikáját. A cselekvésképtelenségükkel ugyanabban a katlanban keringtek.

Kállayék tánclepes politikája a mozgás ábrándját kelthette sokakban, holott nemhogy erősítette, hanem gyöngítette az ország helyzetét. Az úgynevezett hintapolitika egyszerre két felet is bosszantott: azokat is, akikhez lengés közben közeledett s azokat is, akikről távolodott. Magát a népet pedig a bizonytalanság állapotában hagyta.

A színen forgó politikusok közül – szembehelyezkedve a Kállay-féle fölhígított bethlengáborizmussal – Bajcsy-Zsilinszky már a sztálingrádi csata eldőltkor a kockázatvállalás egyedül lehetséges politikájára szavaz. Ha muszáj, ugorjunk inkább a sötétbe is, mert ez reményt villantó cselekvés; a teszetoszaság pedig halál.

Érvek és ellenérvek a tömegek feje fölötti magasságban!

Fölszólalások, beadványok a parlamentben, de belül a lelkek parlamentjében elszomorító tájékoztatatlanság. A tömeg, a nép ismét kimarad a politikából. Hiába fokozódott szinte a büntudatig egyik-másik politikusnak és katonának a felelősségérzete, az igazi cselekvésre nem kínálkozott semmi esélyük. Előbb akartak szövetséget kötni az angolokkal, mint a magyar néppel. Újra csak a gyökerek nélküli ábrándok! Talán minden igyekezetünknek más hangsúlya lehetett volna, ha a doni katasztrófa megrázó hatását engedik érvényesülni. Ha a részvétet, a fájdalmat, a kijátszottság idegborzoló dühét engedik végigcikázni az országon. De nem engedték. A közös csapást, a közös elviselés helyett, így minden sújtottnak magának kellett elviselnie. Egyéneként az értelmetlen áldozatot.

Az olaszok példája mutatja, hogy mit jelent *i d ő b e n* megtudni valamit! Az olasz hadosztályok ugyanarra a sorsra jutottak kint a Donnánál, mint a magyarok. Százezerszámra szétfutottak, meghaltak, megfagytak, fogságba estek. Csak egyetlen mitologikus erejű képet a helyzetükről! Az egyik magyar szemtanú meséli, hogy a fehér pokolnak tekinthető orosz hómezőn, roncsok és halottak dermesztő sivatagjában egy kétpúpú tevét láttak imbolyogni. Lázalom? Valóság? Tíznap bolyongás után, az éhhalál és a fagyhalál közelében minden elképzelhetetlen dolog megtörténhetett az emberrel. És lám, meg is történt! Nem a szemük káprázott: a tevé valóságos volt. Ahogy lomhán és hátborzongatóan közeledett, a nyakából húsz-huszonöt kötelet láttak hátrafelé ágazni: mindegyik kötél végén egy halálra fáradt olasz kísértetkatona vánszorgott rongyokban. Jártányi erejük se volt, húzatták magukat a tevével.

A hasonló történetek, beszámolók Olaszországban a tiltás ellenére is gyorsan szétröppentek. A katasztrófa tényei tudatosulnak, sztrájkok törnek ki, s a gyász, a megdöbbenés ellenállásba csap át.

Az olaszok, doni bukásuktól, aránylag rövid idő alatt törhettek elő Mussolini megbuktatásáig. S nálunk?

A front összeomlásának hírére sebtiben készült hatvanoldalas jelentésbe sűrítve, hazahozza ugyan egy fiatal vezérkari tiszt: Lajtos Árpád, a kinti hadművelési osztály vezetője, de még a vezérkar is csak húzkozza a nyakát, ráncolja a homlokát. Még ők, az első számú illetékesek sem akarják fölfogni, hogy mi történt a második magyar hadsereggel napok alatt.

Lajtos így írja le küldetése történetét: “A kocsiban úgy éreztem egyébként magam, mint egy gyászvitéz, gyász hírhordozó. Szorongva gondoltam arra, hogyan állnak majd percek belül körül engem a vezérkari főnökség hadművelési osztályának minden rendű és rangú tisztjei, milyen kétségbeesetten lesik majd minden szavam. Minden ember egy bizonyos fokig színész, de legalábbis pozőr – mondta egyszer valaki – és ez igaz. *Készültem* a szereplésre. Hogy ne legyek se patetikus, se pózoló...”

Pontosan 14 órakor a Várban voltam. Egyenesen a hadművelési osztályra mentem. Ott teljesen békés kép fogadott. A vezérkari tiszt az ő beosztásuk eleganciájának megfelelő elegáns öltözetben, szalonnadrág, kangarn zubbony, arany gombokkal és sujtásokkal a mellükön, cúgos cipő, pengő sarkantyú. Szervusz Pusi (becenevem). No, mi újság? Ne siess öregem, Szombathelyi délután 4 –re vár, ráérsz. Addig mesélj: igaz, hogy olyan nagyon szétesett a hadsereg? Csevegő hangnem, érdeklődő hangsúly stb., de semmi riadalom, sőt döbbenet sem. Ettől én döbbsentem meg. Szorongattam a harci tudósítást a hónom alatt, álltam sajgó és zsvolygó fejjel és úgy éreztem, mintha idegen bolygóra kerültem volna... Hát ennyi nekik az egész? Van fogalmuk ezeknek arról, hogy mi történt? Éreznek ezek valamit is abból, hogy hány ember pusztult el, veszett el, fagyott meg...?”

Hogy Lajtos Árpád miféle összefoglalást hozott haza hatvan-hetvenoldalas harci tudósításában, csak kivonatossan ismerem. A lényege ennek a január 12. és 24-e közötti időszakban bekövetkezett összeomlás bevallása: frontelemzés, a magyarok háborújának boncolási jegyzőkönyve, a kormány és a

hadsereg-parancsnokság kemény bírálata és egyúttal a húszesztendős magyar politikáé is. A megrendült idegek – írás közben – elfelejtettek udvariaskodni.

De sajnos, ebből a jelentésből csak újabb jelentés lett, újabb tájékoztatás, zárt körben, a Minisztertanács előtt, a kormányzó előtt s egyre elvontabbá szürkültek a halottak, a fegyvertelen, didergő áldozatok. “A honvédelmi miniszter adatai szerint veszteségünk, a legutóbbi idők veszteségét is beleszámítva 110 ezer fő sebesültekben, halottakban, eltűntekben.”

“Egy másik leltárkönyvi adat: “Eddigi megállapítás szerint a 2. Hadsereg anyagiakban 75%-os veszteséget szenvedett. Összegezerüleg ez 367 millió pengőre tehető.” (Részlet a Minisztertanács 1943. Március 2-i ülésének jegyzőkönyvéből.)

S ahogy telt-múlt az idő, a felelősök hozzászórtak lassan a büntudathoz s kezdtek is lassan elfelejteni.

A frontjelentéssel hazaérkező Lajos Árpád januárban még történelmi súlyúnak érezhette a beszámolás pillanatát. Jogosan érezhette, hogy majd a következménye is az lesz.

Tévedett.

Ha fokról fokra mindent megtudnak és megértnek is az illetékesek – a fizikai és a morális vereség okait egyaránt – ez a megértés csupán logikai. Nem indíthatja el a katarzis folyamatát. A száztízezer katona – a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt száznegyven-százötvenezer áldozat – szenvedéséből semmi se kerül át a köztudatba, a lelkekbe. Kint a fronton egymás után lettek öngyilkosok a magas rangú tisztek is a szégyentől, a kudarctól, az elviselhetetlen fájdalomtól és felelősségtől. Az idehaza szolgáló tisztek csak az önigazolás mondatait keresik: ugye én megmondtam! Ugye én tiltakoztam! Ugye a habzó szájú propaganda! Ugye a németek! Ugye a kétezer kilométeres távolság az ország határaitól! Ugye a részleges mozgósítás rákfeneje! A tartalékos tisztek tompa közönye! A hivatásosok puhánysága. Ugye a csődöt mondott magyar paraszt, aki az első világháborúban még vakmerő, a Donnál viszont, alacsony műveltsége folytán, súlyosabbnak ítélte meg a helyzetet a valóságosnál és szégyellnivalóan elveszítette a fejét! Ugye Horthy! Ugye a rosszul végiggondolt revíziós politika következménye!

Az ember utólag beleborzong ezekbe a magyarázkodásokba. Mert ahogy egy klasszikus tragédia után nem hangozhat el soha semmiféle ugye, de hiszen, no lám, a doni tragédia után se hangozhatott volna el. Országos csöndben egyedül az országos gyásznak lett volna helye. A minden magyart átjáró szégyennek és fájdalomnak. A kormány azonban jól tudta, hogy egy ilyen nemzeti megrendülés az ő hatalmát rendítette volna meg.

Háborúba lépésünket egyetlen lépéssel lehetett volna – ha nem is helyrehozni – de szépíteni: a kiugrással. De a kiugráshoz nemcsak politikai akarat, jószándék, hanem nagy tartalékú lelki erő is kell. Horthyék a katasztrófa elhallgatásával ezt vették el a magyarságtól. Elvették az időben való átélés elemi erejét. Negyvennégy októbere már késő volt.

De ne ugorjunk ekkorát előre!

A szétvert második magyar hadsereg életben maradt katonái negyvenhárom áprilisában-májusában kezdenek hazaszállingózni. Ha nyíltan beszélhetek volna: a hatás talán már akkor is kétséges, mert négyhónapos késleltetés ilyen torlódó, zsúfolt történelmi időkben századokra szóló bűn lehet. Igazi háborús bűn!

S valóban az lett, mert ahogy egymás után robbantak föl a napok, hónapok, események s a háború újabb és újabb piros aduit csapta az asztalra, a magyar tragédia fakulni kezdett. A közös gyász helyett ki-ki maga szenvedte el a magáét. Ahány elnémitott élmény és igazság nyomta a lelkeket, annyifelé hullott az ország. Nem új fölfedezés, de mindenkor érvényes, hogy a történelmet kisajátító kormányok a valóság letagadásával – a saját népük züllését készítik elő.

A sztálingrádi csatáig minden német csatavesztést ideiglenesnek lehetett hinni. A sztálingrádi vereséget azonban jelképesnek és végletesnek. A világ – érezhetően – új szakaszába érkezett. Hihetetlen erővel tört föl a remény mindenütt. Sztálingrád jelszó lett a francia ellenállás egyesítésében, az északolaszországi mozgolódásokban, a jugoszláv partizánok közt. A románok másként kezdtek gondolkodni a szövetségi hűségéről. Minden ország a jövőt fürkészte a közeli és a távoli torkolattüzeknél. Ugyan ki akart volna már negyvenhárom nyarán visszahátrálni a doni iszonyatig?

*

Nyár van, 1980 nyara. Kint csüggesztő idő, esős, felhőket futtató július, belül tétovaság. A “mi

lett volna, ha” lelkiállapotának a farkasvermében ülök. Igen mi lett volna, ha rögtön a Don-kanyari rémhetek után szétfut az ország idegrendszerében a veszteségtudat? 1943. január, február, március. Írásokat lapozgatok: semmi. Az első világháború megszült néhány emlékezetes verset. Az Ady-versek mellett olyat is, mint Babits Húsvét előttje. Megszült néhány frontverset is. Köztük a legismertebbet, Gyóni Gézáét.

*Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
Gerenda-töréskor szálfakeresőket.
Csak egy éjszakára.
Mikor siketítón bögni kezd a gránát
S úgy nyög a véres föld, mintha gyomrát vágnák;
Robbanó golyónak mikor fénye támad,
S véres vize kicsap a vén Visztulának.*

-----
*Mikor gránát-vulkán izzó közepén
Úgy forog a férfi, mint a falevél;
S mire földre omlik, ó iszonyú omlás –
Szép piros vitézből csak fekete csontváz.*

A második világháború, ha netán szült is hasonló verset, nem került bele a köztudatba. Hogyan is kerülhetett volna akár műkedvelői szintű katonaköltő verse, amikor a hadsereg-parancsnokság árgusian őrködött minden szájon. Vitéz Szombathelyi Ferenc, a vezérkar főnöke, 1943. március 29-én szigorúan bizalmas parancsot adott ki. “Tiszt-tisztnak. A parancsnok saját kezű felbontására.”

Mivel is foglalkozik ez a parancs? Elsősorban a tisztok felelőtlen fecsegésével. Szó szerinti részeket idézek belőle:

“A fecsegésnek tartalma három csoportba osztható:

- a) A 2. hds.-nél lezajlott események kiszínezett bírálata.
- b) A honvédség belügyeinek a külvilág elé való hurcolása és előljárók tekintélyének lejáratása.
- c) Az ország bel- és külpolitikájának bírálata, vezető politikai személyek kikezdése.

Második pont. Tisztek irodalmi működése és nyilvános szereplése. Mind gyakoribb jelenség, hogy a honvédség hivatásos tisztjei szépirodalmi munkálatokkal foglalkoznak. Filmmeséket, novellákat, verseket írnak, amelyek megjelentetését különböző lapoknál jóformán erőszakolják.

Ellenben harcleírásokat, egyéni harctapasztalatok közlését, amire a tisztikart felhívtam, azt alig kapok. Ez, úgy látszik, senkit vagy csak nagyon keveseket érdekel...

...A katona hivatása a harc. A harc pedig kemény és brutális mesterség, amelynek gyakorlására »széplelkek« nem valók. Művész tisztikarral nem lehet háborút viselni.

Legyen megnyugodva minden tiszt, hogy nem veszít semmit a nemzet irodalma azáltal, hogy ha ezeket a »műveket« a papírkosárba dobom...”

Nem vitás: a félredobott katonaköltők verseivel valóban nem veszített semmit a magyar irodalom. De hol voltak rajtuk kívül a hivatásosak?! Bárhogy szétkotrom és össze-vissza turkálom is emlékeimet, a doni katasztrófáról egyetlen kortársi verset ismerek csak: Illyés Gyula Hullaevők-jét.

*Kiért maradt ott Szabadi
ezért a szorgos kopaszért?
És Kiss és Tóth és mind, aki
ha élt is, épp csak éldegélt?
Beh otthonosan csillog már a fény
a márványtáblán, az új hősökén!
Beh otthonosan nyüzsög a csapat
vendég a Fehér ló fái alatt.
Melyiknek kispörköltjét védve
halt meg Beke és Fekete?
Melyik söréért fagyott jégbe
Fábján füle, Kovács keze?*

*Csillogva cikáz, mint a villám,
kés-villa-pár a csirkehullán;
a szép hölgyért, hogy így ehessen;
melyik Nagy halt meg Voronyezsben?
Mert ha van képzeletben mérték,
a finom ujjak szét most vágják
az ezüst tálon Takács térdét
Kántás karját, Pordán bokáját.
Nincs ehetnékem. Itt keringek
a téren félórája már,
Vérszínű borához melyiknek
tálal föl engem a halál.*

1943.

A vers brutálisan szókimondó. Illyés hallhatott valami döbbenetes részletet a voronyezsi pokolról. De a vers szövegeből én kiolvasom, hogy az általánosítható részleten túl, a valóságból nagyon keveset tudott. A szövegben szereplő nevek kitalált nevek. Cselédek, napszámosok, parasztok, egyszerűen közmagyarok nevei. Szándékosan választott nevek. Mint ahogy a vers is célzatos szándékú! Ütni, lázítani, mozgósítani akar. Méghozzá társadalmi indulattal. Ha személyes ismerősökről írt volna, mint Sinka minden esetben, talán a szavak mesterlövészi kezelése helyett a megvadult látomások sörényébe kapaszkodik bele. Eltévedt a fájdalomban, az őrtítő tehetetlenségben, eltévedt halott barátjával a hómezőn, félméteres jégcsapokat tördel le kinőtt szakálláról, mert sebzi már az állát, noha sajnálja is a jeget, mert a jég jobban csillapítja a szomjúságot, mint a hó: ott botorog maga is a szétdobált katonaköpenyegek, kocsikerék nagyságú megfagyott sajtok között, kerülgeti a szitává lőtt benzines hordókat, eszi a sületlen lóhúst, nézi, ahogy vánszorgó társai lábáról lehúzzák a bakancsot és a bakancsral együtt a lábukfeje is leszakad.

A gondolatból kipattanó verset így a víziók közé emelhetette volna. Az apokalipszis magasába.

Hinni is alig hihetem, hogy a korszak egyik legjelentősebb írója nem tudhatta, mi történt kétszázötvenezer emberrel!

Pedig nem tudta.

És ahogy ő nem tudta, ugyanúgy nem tudta Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Erdei Ferenc, Tamási Áron. S mások se.

1943 augusztusában rendezik meg Püskiék, jó néhány neves író részvételével a szárszói konferenciát. Szókimondásban nincs hiány. Türelmetlen igazságok pörkölik meg a fölszólalók torkát – érezni lehet a jelenlevők eltökéltségét.

Ki-ki a maga véleményét – virágnyelven vagy tuskéebben – elmondja még a háborúról is. Németh László így: “Én ezt a háborút, az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításától: megszállásoktól, bombázásoktól, a jobbak elhurcolásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezéstől«. Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely a társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakint senki sem ismeri. Előre látható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltó«-kat s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül...”

Végi idézhetném Németh szokásosan eretnek, sokféle ellenkezést kiváltó, de sok gondolatot és jóslatot görgető felszólalását, amelyből nem nehéz megállapítani, hogy a szörnyű láncszemet, a doni katasztrófát, ő sem ismeri. Ha ismerné, nem írhatná le ezeket a mondatokat: “A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.”

Talán ha húsz-harminc túlélő frontkatonát végighallgatott volna, az ő emlékeiktől meggörnyedve másként fogalmaz. Mert lehet, hogy a magyarság vesztesége csakugyan kisebb, mint a 14-18-as háborúban, de ez a második háború az elsőhöz képest szürreális háború. A nép tudatalattijában leszoruló iszonyat. Minél megfoghatatlanabb, annál rombolóbb. Hiszen megnevezés nélkül még a gondolkodást átminősítő valóság részévé se válhatott.

Hogy mit jelent a tájékozatlanság vagy a felszínes tudás, a saját példával akarom érzékeltetni.

Valamikor az ötvenes években, olvastam Illyés fordításában Victor Hugo Bűnhődés című versének első részét Napóleon oroszországi visszavonulásáról. Valamivel később került kezembe Hugóról írt tanulmánya is, amelyben külön foglalkozik a verssel. Egyebek közt ezt írja róla: “Az ember beledidereg, a versben olyan látomás idézi a havat, a szelet, a legendás hideget. A francia eredetit elolvasva vettem észre, hogy a vers franciául, így kell mondanom, még hidegebb; a fagy olyan merész erővel van érzékeltetve benne, hogy Juhász Gyula a maga aránytudó képzeletével a költői képet nem akarta magyarul megismételni. Fordításának részlete így hangzik:

*Havazott ... levágott lóbőrbe öltözék,
aki sebet kapott...*

Illyés fölülbírálja Juhász Gyulát, mondván, hogy az eredetiben szó szerint arról van szó, hogy a “sebesültek a döglött lovak hasába bújtak.” S ott pedig, ahol Juhász Gyula ezt fordítja: a trombitásnak kővé fagy ajka, ha trombitához ér, Victor Hugo ezt a szinte szürrealista képet vetíti elénk, hogy a trombitás a szájához emelt trombitájával együtt már rég megfagyva áll. “A valóságban persze ez éppoly nehezen hihető, akár a lovak hasába bűvő sebesült – jegyzi meg Illyés -, de a versben épp ezek a valónál hatalmasabb képek szuggerálják belénk feddhetetlenül azt a valóságot, ami a költő szeme előtt lebeg. A versben egymást kergetik az ilyen víziók.”

Illyés mesteri magyarázata, nekem, a verselni tanuló, ifjú embernek külön ráadás volt. Esztétikai buzdítás, amelyben, sajnos, csak ritkán lehetett része az embernek. Annyira megéreztem a vers zaklatottsággal telített idegrendszerét, a sorról sorra lépkedő lázalom jelenlétét, hogy napokon át mondogattam magamban hangosan.

*Hullt a hó. Űzte a hóditót – hóditása
Fejét a sas, íme – először – megalázta.
Zord napok. A császár – hátrált. Háta megett
Moszkva füstje-tüze nyaldosta az eget.
Hullt a hó. Öntötte lavinaként a bősz ég.
Fehér mező után újabb fehér mezőség.
Zászlók, parancsnokok? Ugyan ki bánta már!
Tegnap Nagy Sereg – ma: futó birkanyáj;
Egybe kavarodott középe-zöme, szárnya.
Hullt a hó. Bújtak a döglött lovak hasába
a sebesültek. A sír-néma táborok
őrhelyén nyergében ültek a megfagyott,
fagytukban megmeredt kürtösök, zúz-fehéren
tartva rézkürtjüket kőajkuk szögletében.
A pelyhek közt golyó, kartács, bomba tolult.
Ment – meglepetve, hogy ő is vacog -, vonult
a gárda komolyan, jégcsap a szürke bajszon –
Hullt a hó, hullt a hó szünetlen. Fújt panaszlón
a szél! S e vad helyen kifogyott télidő
derekán a kenyér, leszakadt a cipő.
Nem eleven szívek, nem fegyvert forgató had:
a ködben lábrakelt rémálmok imbolyogtak:
a fekete égen hosszú lidérc-menet.
S körül a pusztá, a látni-is-rettenet
kietlenség bosszút jövendölt mindenünnen.
És szőtt és borított a halk ég mind sűrűbben
az óriás hadra óriás szemfedőt.
S ki-ki maga maradt, tudván, végperce jött.
Baljós birodalom! Szabadulást mi hozhat?*

*Két ellenség! A cár, a tél! A tél a rosszabb.
Ágyú? El a csövét! Tűzre a kerekét!
Mehalt, ki lefeküdt. Sereg?! Vad csöcselék
menekült. S nyelte csak, nyelte be mind a puszta.
Meglátszott, mert a hősiket ráncosra húzta,
ahol egy-egy ezred szunnyadt. Ó, másnapok,
minőket Hannibál, Attila láthatott!
Hidon: lőszer, szekér, hordágy egymásba dűlva,
sebesült, ép rohant, mielőtt odatúlra!
Lefeküdt tízezer, fölébredt némi száz...*

A Tékozló ország látomásaihoz idomult szememnek is nagyszabású vers volt ez a hugói költemény. Vörösmarty három-négy, tébolyos nagy versének francia testvére. Építkezésben, indulataiban s tárgyias látomásaiban igazi európai remeklés. A háttérben ott éreztem a görögség szellemét. Shakespeare-t. Beethovent, Goyát, a személyiségmítoszt megszüülő Európa visszhangot verő magaslatait. Mi tagadás: médiumvoltát is megéreztem. Tudtam, ha tárgyszerűen a franciák 1912-es oroszországi összeomlásáról szól is, Napóleon legendás vereségéről, egyáltalán nem ragad le a témájánál. Bent van a versben a történelem durva, bár néma, metafizikája; a gög, a telhetetlenség, a nagyság mindenkori megleckéztetése. Gyász és bírálat egymásba forradva az idők fölött. Sorolni is röstellném tovább, mert épp a lényegre nem gondoltam: az egyetlen és kikerülhetetlen összefüggésre. Arra, hogy bent van ebben a versben – szinte szó szerint vagy kis képzeletkiigazítással! – az egész Don-kanyari pokol: szétveretésünk, csúfos és végzetes bukásunk!

Hogy és a történelemben s az irodalomban tájékozatlan, kezdő író nem gondoltam rá, még hagyján! De hogy Illyés sem, az épp a tanulmányából derül ki egyértelműen. Feledékenység? Irodalmári farkasvakság? Szó sincs róla. A mellbeverő igazság az, hogy Illyés nemcsak negyvenháromban, amikor a Hullaevőket írta, de még az ötvenes években se tudhatta, mi történt az összeomlás heteiben. Nem tudta, mert nem juthattak el hozzá hiteles beszámolók. Ha eljutottak volna, Victor Hugo versének fordítása közben, semmit sem ítélt volna valóságfölöttinek. “Az urivi áttörés után nincs megállás. Özönlik vissza a hadsereg. Hadsereg? Rongyos és rémült birkanyáj voltunk. Ember olyat még álmában sem látott! Pokróc az arc előtt, mint nagykendő az asszonyokon. Harmincöt-negyven fokos a hideg. Hova, merre, ki tudja? Térkép nincs. Vezető tisztjeink nincsenek. Puskája is már csak a töredéknek van. Szuronyra húzva viszik némelyek a megfagyott lóhúst a vállukon, mert élelmezésre semmi remény. Az orosz raták időnként megjelennek fölöttünk, végigsorozzák a menetet, akit eltalálnak, ottmarad, aki megsebesül, az is. Fél óra múlva kampec, megüvegesedik. A fagyottakat vagy beletapossák a hóba, vagy földobják az út melletti hófal tetejére. Nincs arca senkinek, így könnyebb magára hagyni a haldoklókat. Van, aki sír; van aki megőrül, a kutyáját hívja, a rudalozó kötelet emlegeti; van, aki váratlanul, minden indok nélkül lelövi a szomszédját. A harmadik nap hajnalán, mert ugye egész nap mentünk, csatlakozott hozzánk néhány magyar katona. Elmondták, hogy mi történt velük. Mennek, törtetnek a hóban ők is, ha jó emlékszem Korotajak felől. Beérnek egy erdőbe. Egyszer csak a fák közül kiáltozást hallanak. Talán kínoznak valakit. Hallgatóznak, hát akkor értik meg, hogy magyarul kiabál egy ember. Mit csináljanak? Ha részegségében kiabál, a nyakukra hozhatja a partizánokat. Közelebb settenkednek hozzá. Akkor látják, hogy egy magyar tábori pap forgolódik a hóban és üvölt. Körbeállják, szólnak hozzá, de a pap továbbra is csak hadonászik az ég felé. Csupa láz a szabadon maradt szeme. Vigyék magukkal? Lehetetlen. Hagyják itt? Hangos csalétek az üldözőknek. Úgy döntenek le kell a szerencsétlent löni. Le is lövik... Sajnos, én is ezt csináltam a lovakkal. Az állatorvosunk egy százados volt, meghagyta, hogyha sérült, kimerült vagy gazdátlan lovat látok, löjjem le, ne kínlódjon tovább. Ha száz lovat nem lőttem le négy nap alatt, egyet se! Megpillantok egyik délelőtt egy magányos lovat a hófal közelében. Áll szétterpesztett lábakkal, mint aki a dolgát készül elvégezni. A nyakából rövid, jeges kötőfék lóg. Nem úgy látszik, mintha sebesült volna. Fúj a szél bitangul. Csak úgy metszi a csontot. Odalépek hozzá, megfogom szépen a kötőféket: no, gyia, te szegény. Nem mozdul. Rántok egyet rajta, úgy se. Csak áll csökönnyösen, megvetemedett lábakkal. Akkor látom, hogy álltó helyében megfagyott. Még meg is kopogtattam a nyakát. Kopogott, mint a bádogajtó.”

Ezt egy kiskunfélegyházi férfi mondta el: F. László. Ő idézett elem egy másik félelmetes erejű képet is. Csapatokra bomolva törtetnek a hóban. Nem messze tőlük szovjet páncélosok nyargalnak,

vonják köréjük a gyűrűt. Elégett, hóba fulladt autók, szánkók körös-körül. Roncs ágyúk, dermedt ponyvák és lótetemek. S akkor tűnik szemébe a kép: egy lefáradt, lenyúzott lócsontvázon egy magyar baka kucorog. Összehúzódkodva, reménytelenül kicsire. F. László közelebb lép hozzá, hogy menésre ösztökélje. De már késő: a katona megfagyott. Salvatore Dali elrettentő szürrealizmusa semmivel sem változatosabb, és találékonyabb, mint amilyen maga a valóság volt. Victor Hugo "túlzásai" pedig nemcsak, hogy nem túlzások, de "szelídnek" tetsző víziók ahhoz a végzethez képest, amelyet a tankokkal, ágyútűzzel, repülőtámadással, lángszórókkal, a sebek s félelmek ezer fájával fölfokozott hatású második világháború jelentett. A győzteseknek és a veszteseknek ugyanúgy.

*

Már rég abba kellett volna hagynom ezt az írást és újratekdenem előlről, hogy a rossz oldalon folytatott háború ezernyi összegubancolódott szálát kibogozzam, de nem és nem! Keringek csak körben, mint elromlott emberi hanglemez s ugyanazt a kérdést ismétlem kényszeresen: mi lett volna, ha a nemzet tudatán időben, vagyis azonnal végigsöpörhetett volna az egész fölfoghatatlan apokalipszis? A negyvenfokos hideg. A büntudat hóvihara. A százezer mellkasból elfogyó szusz. Mi lett volna, ha a tarkón lőtt munkaszolgálatosok, előre bukva, mint a fagy profétájához esdeklő mohamedánok, téli kísértetként megjelentek volna fönt a kormányzói palota körül negyvenhárom januárjában-februárjában? A magyar politika és a magyar irodalom se térhetett volna ki a szembenézés kényszere elől. A kormány hírzárlata mindenkit jóvátehetetlenül megfosztott a felelősségtől.

A Szovjetunióban élő magyar emigránsok – politikusok és írók – pontosan ismerték a fronthelyzetet. Voltak, akik első kézből: frontkatonák, hadifoglyok és sebesültek szájából, s el is követtek mindent, hogy az akkori Kossuth-rádió adásaival rádöbbenésük a magyarságot a katasztrófára. Sajnos, nem volt se közösségük, se tömegük, se hitelük idehaza. Márpedig az igazság tudatosításához nem elegendők a tények, a közvetítő szó hitele is szükséges.

Valóban: mi lett volna, ha?... A huszadszor-harmincadszor visszatérő, történelmietlen kérdés nem hagy nyugton. Hiszen, ha igaz az a József Attila-i tétel, miszerint a nemzet közös ihlet, akkor az is igaz, hogy: közös gyász is. Közös meghasonlás, közös rádöbbenés. De hát nem volt az! S nem lett az utólag sem! Élő példa rá jó néhány ismerősöm. Köztük az a jobbágykalapos tanyasi ember, aki lefagyott lábujjai miatt sántítva jár az esőharmatos fűben, s ha röstellkedik is gyávasága miatt, belül nyugodt: nemcsak az igazat hallgatta el, hanem a tényeket is. A szörnyűségeket egyedül élte át, egyedül hordozza negyven éve, egyedül is akarja a föld alá vinni.

*